Sammlung ausgewählter kirchen- und dogmengeschichtlicher Quellenschriften
als Grundlage für Seminarübungen herausgegeben unter Leitung von Professor D. G. Krüger.
— Erste Reihe. —
Achtes Heft. Zweiter Teil.

ANALECTA

KÜRZERE TEXTE ZUR GESCHICHTE DER ALTEN KIRCHE UND DES KANONS

zusammengestellt

von

Erwin Preuschen

Zweite, neubearbeitete Auflage

II. TEIL

Zur Kanonsgeschichte

Tübingen
Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck)
1910

Sammlung ausgewählter kirchen- und dogmengeschichtlicher Quellenschriften
als Grundlage für Seminarübungen herausgegeben unter Leitung von Professor D. G. Krüger.
— Erste Reihe. —
Achtes Heft. Zweiter Teil.

ANALECTA

KÜRZERE TEXTE ZUR GESCHICHTE DER ALTEN KIRCHE UND DES KANONS

zusammengestellt

von

Erwin Preuschen

Zweite, neubearbeitete Auflage

II. TEIL

Zur Kanonsgeschichte

Tübingen
Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck)
1910

Alle Rechte vorbehalten.

Vorwort zur zweiten Auflage.

Die Texte erscheinen sorgfältig durchgesehen und, soweit es möglich war, ergänzt. Bei dem Muratorischen Fragment, für das die in der ersten Auflage verwendeten Kollationen von Achelis und Schüler eine ausgezeichnete Grundlage abgaben, habe ich der Vollständigkeit halber die Lesungen von Buchanan mitgeteilt, obgleich sein Textabdruck mehrfach die wünschenswerte Genauigkeit vermissen läßt. Neu hinzugekommen sind ein Abschnitt, der das kanonsgeschichtliche Material der beiden ersten Jahrhunderte zusammenfaßt, die koptischen Reste des 39. Festbriefes des Athanasius, ein Verzeichnis der alttestamentlichen Schriften, das ich sr. Zt. aus einer Pariser Handschrift abgeschrieben habe, und das mir wegen der Stichometrie zu den kleinen Propheten mitteilenswert erschien, die syrische Stichometrie, die Bemerkungen über den Kanon aus der 4. Katechese des Cyrillus von Jerusalem, endlich die marcionitischen und monarchianischen Prologe, die nach seiner Textrezension abzudrucken mein Freund Corssen mir mit liebenswürdiger Bereitwilligkeit gestattet hat. Ich hoffe, das Büchlein dadurch für seine Bestimmung brauchbarer gemacht zu haben. In dem ersten Abschnitt wäre vielleicht da und dort etwas größere Ausführlichkeit erwünscht gewesen; aber ich durfte das Heft nicht zum Buche anschwellen lassen, und zudem sind die

Uebungen dazu da, um das Gerippe mit Fleisch zu bekleiden.

Für nützliche Hinweise bin ich außer den Herrn Rezensenten der ersten Auflage zu Dank verpflichtet meinen Freunden Achelis in Halle und Weinel in Jena, sowie Herrn Geh. Kirchenrat D. Weiß in Heidelberg.

Erwin Preuschen.

I. Aus der Zeit der Kanonbildung.

1. Herrnworte bei Paulus.

a. 1. Kor. 9, 14. Οὕτως καὶ ὁ κύριος διέταξεν τοῖς τὸ εὐαγγέλιον καταγγέλλουσιν ἐκ τοῦ εὐαγγελίου ζῆν.

b. 1. Kor. 11, 23—25. Ἐγὼ γὰρ παρέλαβον ἀπὸ τοῦ κυρίου, ὃ καὶ παρέδωκα ὑμῖν, ὅτι ὁ κύριος Ἰησοῦς ἐν τῇ νυκτὶ ᾗ παρεδίδετο ἔλαβεν ἄρτον καὶ εὐχαριστήσας ἔκλασεν καὶ εἶπεν· τοῦτό μού ἐστιν τὸ σῶμα τὸ ὑπὲρ ὑμῶν· τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν. ὡσαύτως καὶ τὸ ποτήριον μετὰ τὸ δειπνῆσαι, λέγων· τοῦτο τὸ ποτήριον ἡ καινὴ διαθήκη ἐστὶν ἐν τῷ ἐμῷ αἵματι· τοῦτο ποιεῖτε, ὁσάκις ἐὰν πίνητε, εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν.

c. 1. Thess. 4, 15—17. Τοῦτο γὰρ ὑμῖν λέγομεν ἐν λόγῳ κυρίου, ὅτι ἡμεῖς οἱ ζῶντες οἱ περιλειπόμενοι εἰς τὴν παρουσίαν τοῦ κυρίου οὐ μὴ φθάσωμεν τοὺς κοιμηθέντας· ὅτι αὐτὸς ὁ κύριος ἐν κελεύσματι, ἐν φωνῇ ἀρχαγγέλου καὶ ἐν σάλπιγγι θεοῦ καταβήσεται ἀπ' οὐρανοῦ, καὶ οἱ νεκροὶ ἐν Χριστῷ ἀναστήσονται πρῶτον, ἔπειτα ἡμεῖς οἱ ζῶντες οἱ περιλειπόμενοι ἅμα σὺν αὐτοῖς ἁρπαγησόμεθα ἐν νεφέλαις εἰς ἀπάντησιν τοῦ κυρίου εἰς ἀέρα· καὶ οὕτως πάντοτε σὺν κυρίῳ ἐσόμεθα.

d. Die Worte περὶ τῶν παρθένων ἐπιταγὴν κυρίου οὐκ ἔχω 1 Kor. 7, 25 deuten wohl auf eine Paulus zugängliche Sammlung von Herrnworten.

2. 1. Klemensbrief (c. 96).

a. 13, 1. 2. . . . καὶ ποιήσωμεν τὸ γεγραμμένον (λέγει γὰρ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον· μὴ καυχάσθω ὁ σοφὸς κτλ. [Jer. 9, 23 f. 1. Kön. 2, 10]), μάλιστα μεμνημένοι τῶν λόγων τοῦ κυρίου

Ἰησοῦ, οὓς ἐλάλησεν διδάσκων ἐπιείκειαν καὶ μακροθυμίαν. οὕτως γὰρ εἶπεν· ἐλεᾶτε, ἵνα ἐλεηθῆτε· ἀφίετε ἵνα ἀφεθῇ ὑμῖν· ὡς ποιεῖτε, οὕτω ποιηθήσεται ὑμῖν· ὡς δίδοτε, οὕτως δοθήσεται ὑμῖν· ὡς κρίνετε, οὕτως κριθήσεσθε· ὡς χρηστεύεσθε, οὕτως χρηστευθήσεται ὑμῖν· ᾧ μέτρῳ μετρεῖτε, ἐν αὐτῷ μετρηθήσεται ὑμῖν. [Vgl. Matth. 6, 14 f. 7, 1 f. 12. Luk. 6, 31. 36—38].

b. 23, 3. 4. Πόρρω γενέσθω ἀφ' ἡμῶν ἡ γραφὴ αὕτη ἡ λέγουσα· ταλαίπωροί εἰσιν οἱ δίψυχοι, οἱ διστάζοντες τῇ ψυχῇ, οἱ λέγοντες· ταῦτα ἠκούσαμεν καὶ ἐπὶ τῶν πατέρων ἡμῶν, καὶ ἰδού, γεγηράκαμεν καὶ οὐδὲν ἡμῖν τούτων συμβέβηκεν. ὦ ἀνόητοι, συμβάλετε ἑαυτοὺς ξύλῳ· λάβετε ἄμπελον· πρῶτον μὲν φυλλοροεῖ, εἶτα βλαστὸς γίνεται, εἶτα φύλλον, εἶτα ἄνθος, καὶ μετὰ ταῦτα ὄμφαξ, εἶτα σταφυλὴ παρεστηκυῖα. [Vielleicht christlicher Prophetenspruch; 2. Klem. 11, 2—4 wird dasselbe Wort zitiert mit der Formel: λέγει γὰρ ὁ προφητικὸς λόγος; am Ende findet sich hier noch der Satz: οὕτως καὶ ὁ λαός μου ἀκαταστασίας καὶ θλίψεις ἔσχεν· ἔπειτα ἀπολήψεται τὰ ἀγαθά].

c. 46, 2. Γέγραπται γάρ· κολλᾶσθε τοῖς ἁγίοις, ὅτι οἱ κολλώμενοι αὐτοῖς ἁγιασθήσονται [Wahrscheinlich ebenfalls ein Prophetenspruch; oder Herrnwort? Vgl. Barnab. 20, 2].

d. 47, 1—3. Ἀναλάβετε τὴν ἐπιστολὴν τοῦ μακαρίου Παύλου τοῦ ἀποστόλου. τί πρῶτον ὑμῖν ἐν ἀρχῇ τοῦ εὐαγγελίου ἔγραψεν; ἐπ' ἀληθείας πνευματικῶς ἐπέστειλεν ὑμῖν περὶ ἑαυτοῦ τε καὶ Κηφᾶ τε καὶ Ἀπολλώ, διὰ τὸ καὶ τότε προσκλίσεις ὑμᾶς πεποιῆσθαι.

3. **Ignatius von Antiochien** benützt häufig Worte aus Evangelien und Briefen, ohne je genau zu zitieren; z. B. Brief an Polykarp 2, 1. 2: Τοὺς παροξυσμοὺς ἐμβροχαῖς παῦε. φρόνιμος γίνου ὡς ὄφις ἐν ἅπασιν καὶ ἀκέραιος εἰς ἀεὶ ὡς ἡ περιστερά. [Vgl. Matth. 10, 16]. — Brief an die Philadelphier 3, 3: Μὴ πλανᾶσθε, ἀδελφοί μου· εἴ τις σχίζοντι ἀκολουθεῖ, βασιλείαν θεοῦ οὐ κληρονομεῖ. [Vgl. 1. Kor. 6, 9. 10].

4. **Polykarp von Smyrna** (gestorben 22. Feb. 156 [23. 2. 155?]); Brief an die Philipper.

a. 2, 3. Μνημονεύοντες δὲ ὧν εἶπεν ὁ κύριος διδάσκων. μὴ κρίνετε, ἵνα μὴ κριθῆτε· ἀφίετε, καὶ ἀφεθήσεται ὑμῖν· ἐλεᾶτε, ἵνα ἐλεηθῆτε· ᾧ μέτρῳ μετρεῖτε, ἀντιμετρηθήσεται ὑμῖν· καὶ ὅτι μακάριοι οἱ πτωχοὶ καὶ οἱ διωκόμενοι ἕνεκεν δικαιοσύνης, ὅτι αὐτῶν ἐστὶν ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ. [Vgl. Matth. 7, 1. 2; Luk. 6, 36—38, + Luk. 6, 20; Matth. 5, 3. 10].

b. 7, 2 . . . δεήσεσιν αἰτούμενοι τὸν παντεπόπτην θεὸν μὴ εἰσενεγκεῖν ἡμᾶς εἰς πειρασμόν, καθὼς εἶπεν ὁ κύριος· τὸ μὲν πνεῦμα πρόθυμον, ἡ δὲ σὰρξ ἀσθενής. [Vgl. Matth. 6, 13, 26, 41].

c. Stellen aus den Briefen (Paulus, 1. Petr.) werden sehr häufig ohne besondere Anführung in die Erörterung verflochten, Paulus auch genannt 11, 2. 3: *Aut nescimus, quia sancti mundum iudicabunt?* sicut Paulus [1. Kor. 6, 2] docet. ego autem nihil tale sensi in uobis uel audiui, in quibus laborauit beatus Paulus, qui estis in principio epistulae eius. de uobis etenim *gloriatur in* omnibus *ecclesiis*, quae deum solae tunc cognouerant; nos autem nondum cognoueramus. [Vgl. 2. Thess. 1, 4].

5. **Papias von Hierapolis**, Bruchstücke aus Λογίων κυριακῶν ἐξηγήσεις.

a. [Eusebius, H. e. III, 39, 3. 4]. Οὐκ ὀκνήσω δέ σοι καὶ ὅσα ποτὲ παρὰ τῶν πρεσβυτέρων καλῶς ἔμαθον καὶ καλῶς ἐμνημόνευσα συγκατατάξαι ταῖς ἑρμηνείαις, διαβεβαιούμενος ὑπὲρ αὐτῶν ἀλήθειαν. οὐ γὰρ τοῖς τὰ πολλὰ λέγουσιν ἔχαιρον, ὥσπερ οἱ πολλοί, ἀλλὰ τοῖς τἀληθῆ διδάσκουσιν οὐδὲ τοῖς τὰς ἀλλοτρίας ἐντολὰς μνημονεύουσιν, ἀλλὰ τοῖς τὰς παρὰ τοῦ κυρίου τῇ πίστει δεδομένας καὶ ἀπ' αὐτῆς παραγινομένας τῆς ἀληθείας. εἰ δέ που καὶ παρηκολουθηκώς τις τοῖς πρεσβυτέροις ἔλθοι, τοὺς τῶν πρεσβυτέρων ἀνέκρινον λόγους, τί Ἀνδρέας ἢ τί Πέτρος εἶπεν ἢ τί Φίλιππος ἢ τί Θωμᾶς ἢ Ἰάκωβος ἢ τί Ἰωάννης ἢ Ματθαῖος ἤ τις ἕτερος τῶν τοῦ κυρίου μαθητῶν, ἅ

τε Ἀριστίων καὶ ὁ πρεσβύτερος Ἰωάννης, τοῦ κυρίου μαθηταί, λέγουσιν. οὐ γὰρ τὰ ἐκ τῶν βιβλίων τοσοῦτόν με ὠφελεῖν ὑπελάμβανον, ὅσον τὰ παρὰ ζώσης φωνῆς καὶ μενούσης.

b. [Eusebius, H. e. III, 39, 15. 16]. Καὶ τοῦθ' ὁ πρεσβύτερος ἔλεγεν· Μάρκος μὲν ἑρμηνευτὴς Πέτρου γενόμενος, ὅσα ἐμνημόνευσεν, ἀκριβῶς ἔγραψεν, οὐ μέντοι τάξει, τὰ ὑπὸ τοῦ κυρίου ἢ λεχθέντα ἢ πραχθέντα. οὔτε γὰρ ἤκουσεν τοῦ κυρίου οὔτε παρηκολούθησεν αὐτῷ, ὕστερον δέ, ὡς ἔφην, Πέτρῳ· ὃς πρὸς τὰς χρείας ἐποιεῖτο τὰς διδασκαλίας, ἀλλ' οὐχ ὥσπερ σύνταξιν τῶν κυριακῶν ποιούμενος λόγων, ὥστε οὐδὲν ἥμαρτεν Μάρκος οὕτως ἔνια γράψας ὡς ἀπεμνημόνευσεν. ἑνὸς γὰρ ἐποιήσατο πρόνοιαν, τοῦ μηδὲν ὧν ἤκουσεν παραλιπεῖν ἢ ψεύσασθαί τι ἐν αὐτοῖς . . . . . Ματθαῖος μὲν οὖν Ἑβραΐδι διαλέκτῳ τὰ λόγια συνετάξατο, ἡρμήνευσεν δ' αὐτὰ ὡς ἦν δυνατὸς ἕκαστος.

c. [Cod. Vatic. Alex. lat. 14 sc. IX]. Incipit argumentum secundum Iohannem. Euangelium Iohannis manifestatum et datum est ecclesiis ab Iohanne adhuc in corpore constituto, sicut Papias nomine Hierapolitanus discipulus Iohannis carus, in exotericis [exegeticis?] id est in extremis [?] quinque libris retulit.

6. **Didache** (1. Viertel des 2. Jahrh.).

a. 8, 2. Μηδὲ προσεύχεσθε ὡς οἱ ὑποκριταί, ἀλλ' ὡς ἐκέλευσεν ὁ κύριος ἐν τῷ εὐαγγελίῳ αὐτοῦ, οὕτω προσεύχεσθε· Πάτερ ἡμῶν κτλ. (Matt. 6, 5. 9—13).

b. 9, 5. Καὶ γὰρ περὶ τούτων εἴρηκεν ὁ κύριος· μὴ δῶτε τὸ ἅγιον τοῖς κυσί. (Matth. 7, 6).

c. Herrnworte sind im Text auch ohne Zitierung häufig verwertet; im Moralkatechismus (c. 1—5 = Barnabas 19. 20) werden Herrnworte mit alttestamentlichen Geboten gleichwertig behandelt.

7. **Barnabasbrief** (1. Viertel des 2. Jahrh.).

a. 6, 13. Λέγει δὲ κύριος· ἰδού, ποιῶ τὰ ἔσχατα ὡς τὰ πρῶτα [vgl. Matth. 19, 30. 20, 16?].

b. 11, 11. Ὃς ἄν, φησιν, ἀκούσῃ τούτων λαλουμένων καὶ πιστεύσῃ, ζήσεται εἰς τὸν αἰῶνα [Barnabas scheint mit φησίν ein Wort einzuführen, das wohl von Jesus gesagt war].

c. 4, 14. Προσέχωμεν, μήποτε, ὡς γέγραπται, πολλοὶ κλητοί, ὀλίγοι δὲ ἐκλεκτοὶ εὑρεθῶμεν [Matth. 22, 14].

d. 5, 9. . . . . ἵνα δείξῃ ὅτι οὐκ ἦλθεν καλέσαι δικαίους, ἀλλὰ ἁμαρτωλούς' [vgl. Matth. 9, 13. Mark. 2, 17. Luk. 5, 32].

8. 2. **Klemensbrief** (2. Drittel des 2. Jahrh.).

a. 2, 4 (nach Zitaten aus Jes.): Καὶ ἑτέρα δὲ γραφὴ λέγει, ὅτι οὐκ ἦλθον καλέσαι δικαίους, ἀλλὰ ἁμαρτωλούς [Matth. 9, 13. Mark. 2, 17. Luk. 5, 32].

b. 4, 1. 2. Μὴ μόνον οὖν αὐτὸν καλῶμεν κύριον· . . . λέγει γάρ· οὐ πᾶς ὁ λέγων μοι κύριε κτλ. [Matth. 7, 21].

c. 4, 5. Διὰ τοῦτο, ταῦτα ὑμῶν πρασσόντων, εἶπεν ὁ κύριος· ἐὰν ἦτε μετ' ἐμοῦ συνηγμένοι ἐν τῷ κόλπῳ μου καὶ μὴ ποιῆτε τὰς ἐντολάς μου, ἀποβαλῶ ὑμᾶς καὶ ἐρῶ ὑμῖν· ὑπάγετε ἀπ' ἐμοῦ, οὐκ οἶδα ὑμᾶς πόθεν ἐστέ, ἐργάται ἀνομίας [Aus dem Aegypterevangelium?].

d. 8, 5. Λέγει γὰρ ὁ κύριος ἐν τῷ εὐαγγελίῳ· εἰ τὸ μικρὸν οὐκ ἐτηρήσατε, τὸ μέγα τίς ὑμῖν δώσει; λέγω γὰρ ὑμῖν, ὅτι ὁ πιστὸς ἐν ἐλαχίστῳ καὶ ἐν πολλῷ πιστός ἐστιν [Luk. 16, 10—12].

e. 14, 2. Οὐκ οἴομαι δὲ ὑμᾶς ἀγνοεῖν . . . ἔτι τὰ βιβλία τῶν προφητῶν καὶ οἱ ἀπόστολοι τὴν ἐκκλησίαν οὐ νῦν εἶναι, ἀλλὰ ἄνωθεν.

9. 2. **Petrusbrief.**

a. 3, 1. 2. Ταύτην ἤδη, ἀγαπητοί, δευτέραν ὑμῖν γράφω ἐπιστολήν, ἐν αἷς διεγείρω ὑμῶν ἐν ὑπομνήσει τὴν εἰλικρινῆ διάνοιαν, μνησθῆναι τῶν προειρημένων ῥημάτων ὑπὸ τῶν ἁγίων προφητῶν καὶ τῆς τῶν ἀποστόλων ὑμῶν ἐντολῆς τοῦ κυρίου καὶ σωτῆρος κτλ.

b. 3, 15. 16. . . . καὶ τὴν τοῦ κυρίου ἡμῶν μακροθυμίαν σωτηρίαν ἡγεῖσθε, καθὼς καὶ ὁ ἀγαπητὸς ἡμῶν ἀδελφὸς Παῦλος κατὰ τὴν δοθεῖσαν αὐτῷ σοφίαν ἔγραψεν ὑμῖν, ὡς καὶ ἐν

πάσαις ἐπιστολαῖς λαλῶν ἐν αὐταῖς περὶ τούτων ἐν αἷς ἐστιν δυσνόητά τινα, ἃ οἱ ἀμαθεῖς καὶ ἀστήρικτοι στρεβλοῦσιν ὡς καὶ τὰς λοιπὰς γραφὰς πρὸς τὴν ἰδίαν αὐτῶν ἀπώλειαν.

c. 1, 19—21. Καὶ ἔχομεν βεβαιότερον τὸν προφητικὸν λόγον, ᾧ καλῶς ποιεῖτε προσέχοντες ὡς λύχνῳ φαίνοντι ἐν αὐχμηρῷ τόπῳ, ἕως οὗ ἡμέρα διαυγάσῃ καὶ φωσφόρος ἀνατείλῃ ἐν ταῖς καρδίαις ὑμῶν· τοῦτο πρῶτον γινώσκοντες, ὅτι πᾶσα προφητεία γραφῆς ἰδίας ἐπιλύσεως οὐ γίνεται· οὐ γὰρ θελήματι ἀνθρώπου ἠνέχθη προφητεία ποτέ, ἀλλὰ ὑπὸ πνεύματος ἁγίου φερόμενοι ἐλάλησαν ὑπὸ θεοῦ ἄνθρωποι.

10. **Marcion** (wirkte in Rom seit 144).

a. [Irenaeus, Adu. haeres. I, 27. 2]. Iesum autem ab eo patre, qui est super mundi fabricatorem deum, uenientem in Iudaeam temporibus Pontii Pilati praesidis, qui fuit procurator Tiberii Caesaris, in hominis forma manifestatum his, qui in Iudaea erant, dissoluentem prophetas et legem et omnia opera eius dei, qui mundum fecit, quem et cosmocratorem dicit, et super haec id quod est secundum Lucam euangelium circumcidens et omnia, quae sunt de generatione domini conscripta, auferens et de doctrina sermonum domini multa auferens, in quibus manifestissime conditorem huius uniuersitatis suum patrem confitens dominus conscriptus est; semetipsum esse ueraciorem, quam sunt hi qui euangelium tradiderunt apostoli suasit discipulis suis, non euangelium, sed particulam euangelii tradens eis. similiter autem et apostoli Pauli epistulas abscidit, auferens quaecumque manifeste dicta sunt ab apostolo de eo deo, qui mundum fecit, quoniam hic pater domini nostri Iesu Christi, et quaecumque ex propheticis memorans apostolus docuit praenuntiantibus aduentum domini.

b. [Irenaeus III, 12, 12]. Et apostolos adhuc quae sunt Iudaeorum sentientes adnuntiasse euangelium; se autem sinceriores et prudentiores apostolis esse. unde et Mar-

cion et qui ab eo sunt ad intercidendas conuersi sunt scripturas, quasdam quidem in totum non cognoscentes, secundum Lucam autem euangelium et epistulas Pauli decurtantes haec sola legitima esse dicunt, quae ipsi minorauerunt.

c. [Irenaeus III, 11, 7. 9]. Marcion autem id quod est secundum Lucam circumcidens, ex his, quae adhuc seruantur penes eum, blasphemus in solum existentem deum ostenditur . . . .; τούτων δὲ οὕτως ἐχόντων μάταιοι πάντες καὶ ἀμαθεῖς, προσέτι δὲ καὶ τολμηροὶ οἱ ἀθετοῦντες τὴν ἰδέαν τοῦ εὐαγγελίου καὶ εἴτε πλείονα εἴτε ἐλάττονα τῶν εἰρημένων παρεισφέροντες εὐαγγελίων πρόσωπα· οἱ μὲν ἵνα πλείονα δόξωσι τῆς ἀληθείας ἐξευρηκέναι, οἱ δὲ ἵνα τὰς οἰκονομίας τοῦ θεοῦ ἀθετήσωσιν. etenim Marcion totum reiciens euangelium, immo uere se ipsum abscindens ab euangelio, partem gloriatur se habere euangelii. alii uero ut donum spiritus frustretur, quod in nouissimis temporibus secundum placitum patris effusum est in humanum genus, illam speciem non admittunt, quae est secundum Iohannis euangelium, in qua paracletum se missurum dominus promisit [14, 16 u. ö.]; sed simul et euangelium et propheticum repellunt spiritum. infelices uere, qui [pseudo]prophetae quidem esse uolunt, propheticam uero gratiam repellunt ab ecclesia: similia patientes his, qui propter eos, qui in hypocrisi ueniunt, etiam a fratrum communicatione se abstinent. datur autem intellegi, quod huiusmodi neque apostolum Paulum recipiant.

d. [Tertullian., De carne Christi 2]. Aufer hinc, inquit (d. h. Marcion), molestos semper Caesaris census et diuersoria angusta et sordidos pannos et dura praesepia. uiderit angelica multitudo dominum suum noctibus honorans. seruent potius pecora pastores et magi ne fatigentur de longinquo; dono illis aurum suum. melior sit et Herodes, ne Ieremias glorietur. sed nec circumcidatur infans, ne doleat, nec ad templum deferatur, ne parentes suos oneret sumptu oblationis, nec in manus tradatur Simeoni, ne senex

moriturus exinde contristetur. taceat et anus illa, ne fascinet puerum. his, opinor, consiliis tot originalia instrumenta Christi delere Marcion ausus est, ne caro eius probaretur.

e. [Epiphanius, Haer. 42, 9]. Οὗτος (d. h. Marcion) γὰρ ἔχει εὐαγγέλιον μόνον τὸ κατὰ Λουκᾶν περικεκομμένον ἀπὸ τῆς ἀρχῆς διὰ τὴν τοῦ σωτῆρος σύλληψιν καὶ τὴν ἔνσαρκον αὐτοῦ παρουσίαν. οὐ μόνον δὲ τὴν ἀρχὴν ἀπέτεμεν ὁ λυμηνάμενος ἑαυτὸν ἤπερ τὸ εὐαγγέλιον, ἀλλὰ καὶ τοῦ τέλους καὶ τῶν μέσων πολλὰ περιέκοψε τῶν τῆς ἀληθείας λόγων, ἄλλα δὲ παρὰ τὰ γεγραμμένα προστέθεικε. μόνῳ δὲ κέχρηται τούτῳ τῷ χαρακτῆρι τῷ κατὰ Λουκᾶν εὐαγγελίῳ. ἔχει δὲ καὶ ἐπιστολὰς παρ' αὐτῷ τοῦ ἁγίου ἀποστόλου δέκα, αἷς μόναις κέχρηται· οὐ πᾶσι δὲ τοῖς ἐν αὐταῖς γεγραμμένοις ἀλλά τινα αὐτῶν περιτέμνων, τινὰ δὲ ἀλλοιώσας κεφάλαια. ταύταις δὲ ταῖς δυσὶ βίβλοις κέχρηται. ἄλλα δὲ συντάγματα ἀφ' ἑαυτοῦ συνέταξε τοῖς ἀπ' αὐτοῦ πλανωμένοις· αἱ δὲ ἐπιστολαὶ αἱ παρ' αὐτῷ λεγόμεναί εἰσι· πρώτη μὲν πρὸς Γαλάτας, δευτέρα δὲ πρὸς Κορινθίους, τρίτη πρὸς Κορινθίους δευτέρα, τετάρτη πρὸς Ῥωμαίους, πέμπτη πρὸς Θεσσαλονικεῖς, ἕκτη πρὸς Θεσσαλονικεῖς δευτέρα, ἑβδόμη πρὸς Ἐφεσίους, ὀγδόη πρὸς Κολοσσεῖς, ἐνάτη πρὸς Φιλήμονα, δεκάτη πρὸς Φιλιππησίους. ἔχει δὲ καὶ τῆς πρὸς Λαοδικεῖς λεγομένης μέρη. ἐξ οὗπερ χαρακτῆρος τοῦ παρ' αὐτοῦ σωζομένου τοῦ τε εὐαγγελίου καὶ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ ἀποστόλου δεῖξαι αὐτὸν ἐν θεῷ ἔχομεν ἀπατεῶνα καὶ πεπλανημένον καὶ ἀκρότατα διελέγξαι.

f. [Origenes, Comment. in ep. ad Rom. X, 43]. Caput hoc Marcion, a quo scripturae euangelicae atque apostolicae interpolatae sunt, de hac epistula penitus abstulit; et non solum hoc, sed et ab eo loco ubi scriptum est: *omne autem, quod non est ex fide, peccatum est* (Röm. 14, 23) usque ad finem omnia dissecuit. in aliis uero exemplaribus, id est in his, quae non sunt a Marcione temerata, hoc ipsum caput diuerse positum inuenimus. in nonnullis etenim codicibus post eum locum, quem supra diximus, hoc est: *omne autem, quod non est ex fide, peccatum*, statim cohaerens habetur:

ei autem qui potens est uos confirmare (16, 25). alii uero codices in fine id, ut nunc est positum, continent.

g. [Tertullian., Adv. Marc. V, 21]. Soli huic epistulae (d. h. Philem.) breuitas sua profuit, ut falsarias manus Marcionis euaderet. miror tamen, cum ad unum hominem litteras factas receperit, quod ad Timotheum duas et unam ad Titum de ecclesiastico statu compositas recensauerit. adfectauit, opinor, etiam numerum epistularum interpolare.

11. **Justin** (schrieb um die Mitte des 2. Jahrh.).

a. Apolog. I, 66, 3. Οἱ γὰρ ἀπόστολοι ἐν τοῖς γενομένοις ὑπ᾽ αὐτῶν ἀπομνημονεύμασιν, ἃ καλεῖται εὐαγγέλια, οὕτως παρέδωκαν ἐντετάλθαι αὐτοῖς· τὸν Ἰησοῦν λαβόντα ἄρτον εὐχαριστήσαντα εἰπεῖν· τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἀνάμνησίν μου, τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου [Luk. 22, 19. 20]. καὶ τὸ ποτήριον ὁμοίως λαβόντα καὶ εὐχαριστήσαντα εἰπεῖν· τοῦτό ἐστι τὸ αἷμά μου. [Matth. 26, 28].

b. Apolog. I, 67, 3. Καὶ τῇ τοῦ ἡλίου ἡμέρᾳ πάντων κατὰ πόλεις ἢ ἀγροὺς μενόντων ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνέλευσις γίνεται, καὶ τὰ ἀπομνημονεύματα τῶν ἀποστόλων ἢ τὰ συγγράμματα τῶν προφητῶν ἀναγιγνώσκεται, μέχρις ἐγχωρεῖ.

c. Dial. cum Tryphone 100 p. 326 D. Καὶ ἐν τῷ εὐαγγελίῳ δὲ γέγραπται εἰπών· πάντα μοι παραδέδοται κτλ. [Matth. 11, 27].

d. Apolog. I, 33, 5. Καὶ ὁ ἀποσταλεὶς δὲ πρὸς αὐτὴν τὴν παρθένον κατ᾽ ἐκεῖνο τοῦ καιροῦ ἄγγελος θεοῦ εὐηγγελίσατο αὐτὴν εἰπών· ἰδοὺ συλλήψῃ κτλ. [Luk. 1, 31. 32. + Matth. 1, 20. 21], ὡς οἱ ἀπομνημονεύσαντες πάντα τὰ περὶ τοῦ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐδίδαξαν, οἷς ἐπιστεύσαμεν.

e. Dial. 88 p. 315 D. . . . κατελθόντος τοῦ Ἰησοῦ ἐπὶ τὸ ὕδωρ καὶ πῦρ ἀνήφθη ἐν τῷ Ἰορδάνῃ καὶ ἀναβύντος αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ ὕδατος ὡς περιστερὰν τὸ ἅγιον πνεῦμα ἐπιπτῆναι ἐπ᾽ αὐτὸν ἔγραψαν οἱ ἀπόστολοι αὐτοῦ τούτου τοῦ Χριστοῦ ἡμῶν. [Vgl. Matth. 3, 13 ff. Mark. 1, 9 ff. Luk. 3, 21 f.].

f. Dial. 101 p. 328 C. . . . ταῦτα ἃ καὶ ἐν τοῖς ἀπομνημονεύμασι τῶν ἀποστόλων αὐτοῦ γέγραπται· υἱὸν θεοῦ ἑαυτὸν ἔλεγε [Matth. 27, 40. 43]· καταβὰς περιπατείτω [V. 40. 42], σωσάτω αὐτὸν ὁ θεός [V. 43. Mark. 15, 29 f.].

g. [Dial. 102 p. 329 C]. . . . . σιγήσαντος αὐτοῦ καὶ μηκέτι ἐπὶ Πιλάτου ἀποκρίνασθαι μηδὲν μηδενὶ βουλομένου [vgl. Matth. 27, 13 f.], ὡς ἐν τοῖς ἀπομνημονεύμασι τῶν ἀποστόλων αὐτοῦ δεδήλωται . . . .

h. Dial. 103 p. 331 B. Καὶ γὰρ οὗτος ὁ διάβολος ἅμα τῷ ἀναβῆναι αὐτὸν ἀπὸ τοῦ ποταμοῦ τοῦ Ἰορδάνου, τῆς φωνῆς αὐτῷ λεχθείσης· υἱός μου εἶ σύ· ἐγὼ σήμερον γεγέννηκά σε [vgl. Matth. 3, 17] ἐν τοῖς ἀπομνημονεύασιν τῶν ἀποστόλων γέγραπται προσελθὼν αὐτῷ καὶ πειράζων μέχρι τοῦ εἰπεῖν αὐτῷ· προσκύνησόν μοι· καὶ ἀποκρίνασθαι αὐτῷ τὸν Χριστόν· ὕπαγε ὀπίσω μου σατανᾶ. κύριον τὸν θεόν σου προσκυνήσεις καὶ αὐτῷ μόνῳ λατρεύσεις [Matth. 4, 9. 10].

i. Dial. 103 p. 331 D. Ἐν γὰρ τοῖς ἀπομνημονεύμασιν, ἃ φημι ὑπὸ τῶν ἀποστόλων αὐτοῦ καὶ τῶν ἐκείνοις παρακολουθησάντων συντετάχθαι, ⟨γέγραπται⟩ ὅτι ἱδρὼς ὡσεὶ θρόμβοι κατεχεῖτο αὐτοῦ εὐχομένου [Luk. 22, 44] καὶ λέγοντος· παρελθάτω κτλ. [Matth. 26, 39].

k. Dial. 104 p. 332 B. . . . καὶ συνήχθησαν οἱ ἀγωνιζόμενοι ἐπὶ τῷ καταδικάσασθαι αὐτόν· ὅπερ καὶ ἐν τοῖς ἀπομνημονεύμασι τῶν ἀποστόλων αὐτοῦ γέγραπται γενόμενον. [Vgl. Matth. 26, 3. 4].

l. Dial. 105 p. 333 B. Καὶ γὰρ ἀποδιδοὺς τὸ πνεῦμα ἐπὶ τῷ σταυρῷ εἶπε· πάτερ, εἰς χεῖράς σου κτλ. [Luk. 23, 46] ὡς καὶ ἐκ τῶν ἀπομνημονευμάτων καὶ τοῦτο ἔμαθον. . . . . ταῦτα εἰρηκέναι ἐν τοῖς ἀπομνημονεύμασι γέγραπται· ἐὰν μὴ περισσεύσῃ ἡ δικαιοσύνη ὑμῶν κτλ. [Matth. 5, 20].

m. Dial. 106 p. 333 D. . . . . καὶ μετ᾽ αὐτῶν διάγων ὕμνησε τὸν θεόν, ὡς καὶ ἐν τοῖς ἀπομνημονεύμασι τῶν ἀποστόλων δηλοῦται γεγενημένον κτλ. . . . . καὶ τὸ εἰπεῖν μετωνομακέναι αὐτὸν Πέτρον ἕνα τῶν ἀποστόλων, καὶ γεγράφθαι ἐν τοῖς ἀπο-

μνημονεύμασιν αὐτοῦ γεγενημένον καὶ τοῦτο, μετὰ τοῦ καὶ ἄλλους δύο ἀδελφούς, υἱοὺς Ζεβεδαίου ὄντας μετωνομακέναι ὀνόματι τοῦ Βοανεργές, ὅ ἔστιν υἱοὶ βροντῆς [vgl. Mark. 3, 16. 17]. . . . ἀνατείλαντος οὖν καὶ ἐν οὐρανῷ ἅμα τῷ γεννηθῆναι αὐτὸν ἀστέρος, ὡς γέγραπται ἐν τοῖς ἀπομνημονεύμασιν τῶν ἀποστόλων αὐτοῦ, οἱ ἀπὸ Ἀραβίας μάγοι ἐκ τούτου ἐπιγνόντες . . . παρεγένοντο καὶ προσεκύνουν αὐτῷ. [Vgl. Matth. 2, 1—13]. — Vgl. Dial. 100 p. 327 B; 105 p. 332 D; 107, 334 B. n. Dial. 81 p. 308 A. Καὶ ἐπειδὴ καὶ παρ' ἡμῖν ἀνήρ τις, ᾧ ὄνομα Ἰωάννης, εἷς τῶν ἀποστόλων τοῦ Χριστοῦ, ἐν ἀποκαλύψει γενομένῃ αὐτῷ χίλια ἔτη ποιήσειν ἐν Ἱεροσουσαλὴμ τοὺς τῷ ἡμετέρῳ Χριστῷ πιστεύσαντας προεφήτευσε [vgl. Apok. 20, 4—6] καὶ μετὰ ταῦτα τὴν καθολικὴν καί, συνελόντι φάναι, αἰωνίαν ὁμοθυμαδὸν ἅμα πάντων ἀνάστασιν γενήσεσθαι καὶ κρίσιν. o. Apolog. I, 28, 1. Παρ' ἡμῖν μὲν γὰρ ὁ ἀρχηγέτης τῶν κακῶν δαιμόνων ὄφις καλεῖται καὶ σατανᾶς καὶ διάβολος, ὡς καὶ ἐκ τῶν ἡμετέρων συγγραμμάτων ἐρευνήσαντες μαθεῖν δύνασθε [Vgl. Apok. 20, 2].

Das Johannesevangelium hat Justin wohl gekannt, aber anders gewertet, als die Synoptiker; ebenso die paulinischen Briefe (Röm., 1. 2. Kor., Gal., Eph., Phil., Kol., 2. Thess., 1. Tim.), auch Hebr., Jak. (?), 1. Petr. (?), aber sie werden nie zitiert.

12. Tatian (um 155 in Rom wirkend).

a. [Eusebius, H. e. IV, 29, 6]. Ὁ μέν τοι γε πρότερος αὐτῶν ἀρχηγὸς ὁ Τατιανὸς συνάφειάν τινα καὶ συναγωγὴν οὐκ οἶδ' ὅπως τῶν εὐαγγελίων συνθείς, Τὸ διὰ τεσσάρων τοῦτο προσωνόμασεν, ὃ καὶ παρά τισιν εἰσέτι νῦν φέρεται· τοῦ δ' ἀποστόλου φασὶ τολμῆσαί τινας αὐτὸν μεταφράσαι φωνάς, ὡς ἐπιδιορθούμενον αὐτῶν τὴν τῆς φράσεως σύνταξιν.

b. Apol. 13. . . . καὶ τοῦτό ἐστιν ἄρα τὸ εἰρημένον· ἡ σκοτία τὸ φῶς οὐ καταλαμβάνει [Joh. 1, 5].

c. [Theodoret., Haeret. fab. I, 20]. Οὗτος (d. h. Ta-

tian) καὶ Τὸ διὰ τεσσάρων καλούμενον συντέθεικεν εὐαγγέλιον, τάς τε γενεαλογίας περικόψας καὶ τὰ ἄλλα, ὅσα ἐκ σπέρματος Δαβὶδ κατὰ σάρκα γεγεννημένον τὸν κύριον δείκνυσιν. ἐχρήσαντο δὲ τούτῳ οὐ μόνον οἱ τῆς ἐκείνου συμμορίας, ἀλλὰ καὶ οἱ τοῖς ἀποστολικοῖς ἑπόμενοι δόγμασιν, τὴν τῆς συνθήκης κακουργίαν οὐκ ἐγνωκότες, ἀλλ' ἁπλούστερον ὡς συντόμῳ τῷ βιβλίῳ χρησάμενοι. εὗρον δὲ κἀγὼ πλείους ἢ διακοσίας βίβλους τοιαύτας ἐν ταῖς παρ' ἡμῖν ἐκκλησίαις τετιμημένας, καὶ πάσας συναγαγὼν ἀπεθέμην καὶ τὰ τῶν τεσσάρων εὐαγγελιστῶν ἀντεισήγαγον εὐαγγέλια.

13. **Athenagoras** (um 177).

a. Apol. 32. Ὁ γὰρ βλέπων, φησίν, γυναῖκα πρὸς τὸ ἐπιθυμῆσαι αὐτῆς ἤδη μεμοίχευκεν ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ [Matth. 5, 28]; ähnlich zitiert er c. 33 Matth. 16, 9.

b. ibid. . . . πάλιν ἡμῖν λέγοντος τοῦ λόγου· ἐάν τις διὰ τοῦτο ἐκ δευτέρου καταφιλήσῃ, ὅτι ἤρεσεν αὐτῷ' καὶ ἐπιφέροντος * * * [Spruch unbekannter Herkunft].

c. De resurr. 18 . . . . εὔδηλον παντὶ τὸ λειπόμενον ὅτι δεῖ κατὰ τὸν ἀπόστολον [1. Kor. 15, 53. 2. Kor. 5, 10] τὸ φθαρτὸν τοῦτο καὶ σκεδαστὸν ἐνδύσασθαι ἀφθαρσίαν ἵνα ζωοποιηθέντων ἐξ ἀναστάσεως τῶν νεκρωθέντων καὶ πάλιν ἑνωθέντων τῶν κεχωρισμένων ἢ καὶ πάντῃ διαλελυμένων, ἕκαστος κομίσηται δικαίως, ἃ διὰ τοῦ σώματος ἔπραξεν εἴτε ἀγαθὰ εἴτε κακά.

14. **Irenaeus von Lyon** (schrieb um 180).

a. Adu. haereses II, 28, 2. Cedere autem haec talia debemus deo, qui et nos fecit, rectissime scientes, quia scripturae quidem perfectae sunt, quippe a uerbo dei et spiritu eius dictae; nos autem secundum quod minores sumus et nouissimi a uerbo dei et spiritu eius, secundum hoc et scientia mysteriorum eius indigemus.

b. III, 11, 8. Neque autem plura numero quam haec sunt neque rursus pauciora capit esse euangelia. ἐπειδὴ ⟨γὰρ⟩ τέσσαρα κλίματα τοῦ κόσμου, ἐν ᾧ ἐσμέν, εἰσὶν καὶ τέσσαρα καθολικὰ πνεύματα, κατέσπαρται δὲ ἡ ἐκκλησία ἐπὶ

πάσης τῆς γῆς, στῦλος δὲ καὶ στήριγμα ἐκκλησίας τὸ εὐαγγέλιον καὶ πνεῦμα ζωῆς· εἰκότως τέσσαρας ἔχειν αὐτὴν στύλους, πανταχόθεν πνέοντας τὴν ἀφθαρσίαν καὶ ἀναζωπυροῦντας τοὺς ἀνθρώπους. ἐξ ὧν φανερόν, ὅτι ὁ τῶν ἁπάντων τεχνίτης λόγος, ὁ καθήμενος ἐπὶ τῶν Χερουβὶμ καὶ συνέχων τὰ πάντα, φανερωθεὶς τοῖς ἀνθρώποις, ἔδωκεν ἡμῖν τετράμορφον τὸ εὐαγγέλιον, ἑνὶ δὲ πνεύματι συνεχόμενον . . . καὶ γὰρ τὰ Χερουβὶμ τετραπρόσωπα, καὶ τὰ πρόσωπα αὐτῶν εἰκόνες τῆς πραγματείας τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ. τὸ μὲν γὰρ πρῶτον ζῶον, φησίν [Apok. 4, 7], ὅμοιον λέοντι, τὸ ἔμπρακτον αὐτοῦ καὶ ἡγεμονικὸν καὶ βασιλικὸν χαρακτηρίζον· τὸ δὲ δεύτερον ὅμοιον μόσχῳ, τὴν ἱερουργικὴν καὶ ἱερατικὴν τάξιν ἐμφαῖνον· τὸ δὲ τρίτον ἔχον πρόσωπον ἀνθρώπου, τὴν κατὰ ἄνθρωπον αὐτοῦ παρουσίαν φανερώτατα διαγράφον· τὸ δὲ τέταρτον ὅμοιον ἀετῷ πετομένῳ, τὴν τοῦ πνεύματος ἐπὶ τὴν ἐκκλησίαν ἐφιπταμένου δόσιν σαφηνίζον. καὶ τὰ εὐαγγέλια οὖν τούτοις σύμφωνα, ἐν οἷς ἐγκαθέζεται Χριστός. τὸ μὲν γὰρ κατὰ Ἰωάννην τὴν ἀπὸ πατρὸς ἡγεμονικὴν αὐτοῦ ⟨καὶ ἔμπρακτον⟩ καὶ ἔνδοξον γενεὰν διηγεῖται λέγον· ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος κτλ. [Joh. 1, 1]. propter hoc et omni fiducia plenum est euangelium istud; talis est enim persona eius. τὸ δὲ κατὰ Λουκᾶν, ἅτε ἱερατικοῦ χαρακτῆρος ὑπάρχον, ἀπὸ τοῦ Ζαχαρίου τοῦ ἱερέως θυμιῶντος τῷ θεῷ ἤρξατο. ἤδη γὰρ ὁ σιτευτὸς ἡτοιμάζετο μόσχος, ὑπὲρ τῆς ἀνευρέσεως τοῦ νεωτέρου παιδὸς μέλλων θύεσθαι [vgl. Luk. 15, 23]. Ματθαῖος δὲ τὴν κατὰ ἄνθρωπον αὐτοῦ γέννησιν κηρύττει λέγων· βίβλος γενέσεως Ἰησοῦ Χριστοῦ, υἱοῦ Δαβίδ, υἱοῦ Ἀβραάμ [Matth. 1, 1] καί· τοῦ δὲ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἡ γέννησις κτλ. [Matth. 1, 18]. humanae formae igitur hoc euangelium: propter hoc et per totum euangelium humiliter sentiens et mitis homo seruatus est. Μάρκος δὲ ἀπὸ τοῦ προφητικοῦ πνεύματος τοῦ ἐξ ὕψους ἐπιόντος τοῖς ἀνθρώποις τὴν ἀρχὴν ἐποιήσατο λέγων· Ἀρχὴ τοῦ εὐαγγελίου κτλ. [Mark. 1, 1]· τὴν πτερωτικὴν εἰκόνα τοῦ εὐαγγελίου δεικνύων· διὰ τοῦτο δὲ καὶ σύντομον καὶ παρατρέχουσαν τὴν καταγγελίαν πεποίηται·

προφητικὸς γὰρ ὁ χαρακτὴρ οὗτος. . . . ὁποία οὖν ἡ πραγματεία τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ τοιαύτη καὶ τῶν ζώων ἡ μορφή· καὶ ὁποία ἡ τῶν ζώων μορφή, τοιοῦτος καὶ ὁ χαρακτὴρ τοῦ εὐαγγελίου. τετράμορφα γὰρ τὰ ζῶα, τετράμορφον καὶ τὸ εὐαγγέλιον καὶ ἡ πραγματεία τοῦ κυρίου. καὶ διὰ τοῦτο τέσσαρες ἐδόθησαν καθολικαὶ διαθῆκαι τῇ ἀνθρωπότητι· μία μὲν τοῦ κατακλυσμοῦ τοῦ Νῶε ἐπὶ τοῦ τόξου· δευτέρα δὲ τοῦ Ἀβραάμ, ἐπὶ τοῦ σημείου τῆς περιτομῆς· τρίτη δὲ ἡ νομοθεσία ἐπὶ τοῦ Μωϋσέως· τετάρτη δὲ ἡ τοῦ εὐαγγελίου διὰ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ.

c. III, 9, 1. Ostenso hoc igitur plane (et adhuc ostendetur manifestius) neminem alterum dominum uel deum neque prophetas neque apostolos neque dominum Christum confessum esse ex sua persona, sed praecipue deum et dominum; prophetis quidem et apostolis patrem et filium confitentibus; alterum autem neminem neque deum nominantibus neque dominum confitentibus; et ipso domino patrem tantum deum et dominum eum, qui solus est deus et dominator omnium, tradente discipulis; sequi nos oportet, si quidem illorum sumus discipuli, testimonia illorum ita se habentia. Matthaeus enim apostolus, unum et eundem sciens deum, qui promissionem fecerit Abrahae, facturum se semen eius quasi stellas caeli . . . ait Iohannem praeparantem Christo uiam, his qui in carnali quidem cognatione gloriabantur, uarium autem et omni malitia completum sensum habebant, eam paenitentiam quae a malitia reuocaret, adnuntiantem dixisse: *progenies* etc. [Matth. 3, 7]. — III, 10, 1. Lucas autem sectator et discipulus apostolorum de Zacharia et Elizabeth, ex quibus secundum *repromissionem* dei Iohannes natus est, referens ait: *erant autem iusti ambo* etc. [Luk. 1, 6]. — III, 10, 6. Quapropter et Marcus interpres et sectator Petri initium euangelicae conscriptionis fecit sic: *initium euangelii Iesu Christi* etc. [Mark. 1, 1]. — III, 11, 1. Hanc fidem adnuntians Iohannes domini discipulus uolens per euangelii adnunta-

tionem auferre eum qui a Cerintho inseminatus erat hominibus errorem et multo prius ab his qui dicuntur Nicolaitae, qui sunt uulsio eius, quae falso cognominatur scientia, ut confunderet eos et suaderet quonium unus deus, qui omnia fecit per uerbum suum; et non, quemadmodum illi dicunt, alterum quidem fabricatorem, alium autem patrem domini. . . . . omnia igitur talia circumscribere uolens discipulus domini et regulam ueritatis constituere in ecclesia, quia est unus deus omnipotens, qui per uerbum suum omnia fecit et uisibilia et inuisibilia; significans quoque, quoniam per uerbum, per quod deus perfecit condicionem, in hoc et salutem his qui in condicione sunt praestitit hominibus; sic inchoauit in ea quae est secundum euangelium doctrina: *in principio erat uerbum* etc. [Joh. 1, 1].

d. III, 1, 1. Postea enim quam surrexit dominus noster a mortuis et induti sunt superuenientis spiritus sancti uirtutem ex alto, de omnibus adimpleti sunt et habuerunt perfectam agnitionem: exierunt in fines terrae ea quae a deo nobis bona sunt euangelizantes, et caelestem pacem hominibus adnuntiantes, qui quidem et omnes pariter et singuli eorum habentes euangelium dei. ὁ μὲν δὴ Ματθαῖος ἐν τοῖς Ἑβραίοις τῇ ἰδίᾳ αὐτῶν διαλέκτῳ καὶ γραφὴν ἐξήνεγκεν εὐαγγελίου, τοῦ Πέτρου καὶ τοῦ Παύλου ἐν Ῥώμῃ εὐαγγελιζομένων καὶ θεμελιούντων τὴν ἐκκλησίαν· μετὰ δὲ τὴν τούτων ἔξοδον Μάρκος, ὁ μαθητὴς καὶ ἑρμηνευτὴς Πέτρου, καὶ αὐτὸς τὰ ὑπὸ Πέτρου κηρυσσόμενα ἐγγράφως ἡμῖν παραδέδωκεν· καὶ Λουκᾶς δέ, ὁ ἀκόλουθος Παύλου, τὸ ὑπ' ἐκείνου κηρυσσόμενον εὐαγγέλιον βίβλῳ κατέθετο. ἔπειτα Ἰωάννης, ὁ μαθητὴς τοῦ κυρίου, ὁ καὶ ἐπὶ τὸ στῆθος αὐτοῦ ἀναπεσών, καὶ αὐτὸς ἐξέδωκεν τὸ εὐαγγέλιον, ἐν Ἐφέσῳ τῆς Ἀσίας διατρίβων.

Apostelgeschichte. e. III, 14, 1. Quoniam autem is Lucas inseparabilis fuit a Paulo, et cooperarius eius in euangelio, ipse facit manifestum non glorians sed ab ipsa productus ueritate. separatis enim, inquit a Paulo et Bar-

naba et Iohanne, qui uocabatur Marcus, et cum nauigassent Cyprum [Apg. 15, 39] *nos uenimus in Troadem*; et cum uidisset Paulus per somnium uirum Macedonem dicentem: *ueniens in Macedoniam opitulare nobis, Paule; statim*, ait, *quaesiuimus proficisci in Macedoniam* etc. [Apg. 16, 8 ff.].

Briefe. f. III, 16, 3. Hoc ipsum interpretatus est Paulus scribens ad Romanos: *Paulus apostolus* etc. [Röm. 1, 1 f.] ... et iterum ad Romanos scribens de Israel dicit: *quorum patres et ex quibus* etc. [9, 5].

g. IV, 27, 3. Et hoc autem apostolum in epistula quae est ad Corinthios manifestissime ostendisse dicentem: *nolo enim uos ignorare, fratres*, etc. [1. Kor. 10, 1—12]. — [III, 7, 1]. Quod autem dicunt, aperte Paulum in secunda ad Corinthios dixisse: *in quibus deus saeculi huius excaecauit mentes infidelium* [2. Kor. 4, 4].

h. III, 16, 3. Et iterum in epistula quae est ad Galatas, ait: *cum autem uenit plenitudo* etc. [Gal. 4, 4 f.].

i. V, 2, 3. Καθὼς ὁ μακάριος Παῦλός φησιν ἐν τῇ πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολῇ, ὅτι μέλη ἐσμὲν τοῦ σώματος κτλ. [Eph. 5, 30].

k. IV, 18, 4. Quemadmodum et Paulus Philippensibus ait: *repletus sum acceptis* etc. [Phil. 4, 18].

l. III, 14, 1: Et iterum in ea epistula quae est ad Colossenses ait: *salutat uos Lucas* etc. [Col. 4, 14].

m. V, 6, 1. Et propter hoc apostolus .... in prima epistola ad Thessalonicenses dicens sic: *deus autem pacis* etc. [1. Thess. 5, 23]. — [V, 25, 1]. ...de quo apostolus in epistula quae est ad Thessalonicenses secunda sic ait: *quoniam nisi uenerit abscessio prima* etc. [2. Thess. 2, 3 f.].

n. II, 14, 7. ...et bene Paulus ait: *uocum nouitates falsae agnitionis* [1. Tim. 6, 20]. — III, 3, 3. τούτου τοῦ Λίνου Παῦλος ἐν ταῖς πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολαῖς (II 4, 21) μέμνηται. — [III, 3, 4]. ... ὡς καὶ Παῦλος ἔφησεν· αἱρετικὸν ἄνθρωπον μετὰ μίαν καὶ δευτέραν νουθεσίαν κτλ. [Tit. 3, 10 f.].

o. Euseb., H. e. V, 26. Ἀλλὰ γὰρ πρὸς τοῖς ἀποδο-

θεῖσιν Εἰρηναίου συγγράμμασιν ... φέρεται .... καὶ βιβλίον τι διαλέξεων διαφόρων, ἐν ᾧ τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς καὶ τῆς λεγομένης Σολομῶνος Σοφίας μνημονεύει, ῥητά τινα ἐξ αὐτῶν παραθέμενος.

p. IV, 9, 2. Et Petrus ait in epistula sua: *quem non uidentes diligitis*, inquit, *in quem nunc* etc. [1. Petr. 1, 8].

q. III, 16, 5. Propter quod et in epistula sua sic testificatus est (d. h. Johannes) nobis: *filioli, nouissima hora est* etc. [1. Joh. 2, 18 ff.].

Apokalypse. V, 30, 3. Οὐδὲ γὰρ πρὸ πολλοῦ χρόνου ἑωράθη, ἀλλὰ σχεδὸν ἐπὶ τῆς ἡμετέρας γενεᾶς, πρὸς τῷ τέλει τῆς Δομετιανοῦ ἀρχῆς. — IV, 20, 11. Sed et Iohannes domini discipulus in Apocalypsi sacerdotalem et gloriosum regni pius uidens aduentum *conuersus sum*, inquit, *uidere uocem* etc. [Apok. 1, 12 ff.]. — V, 26, 1. Manifestius adhuc etiam de nouissimo tempore ... significauit Iohannes domini discipulus in Apocalypsi edisserens quae fuerint decem cornua, quae a Daniele uisa sunt, dicens sic dictum esse sibi: *et decem cornua* etc. [17, 12 ff.].

15. **Acta martyrum Scilitanorum** (aus dem Jahr 180). 12. Saturninus proconsul dixit: quae sunt res in capsa uestra? Speratus dixit: libri et epistulae Pauli uiri iusti. Σατουρνῖνος ὁ ἀνθύπατος ἔφη· ποῖαι πραγματεῖαι ⟨ἐν⟩ τοῖς ὑμετέροις ἀπόκεινται σκεύεσιν; ὁ ἅγιος Σπεράτος εἶπεν· αἱ καθ' ἡμᾶς βίβλοι καὶ αἱ πρὸς ἐπὶ τούτοις ἐπιστολαὶ Παύλου τοῦ ὁσίου ἀνδρός.

16. **Theophilus von Antiochien** (um 190).

Ad Autolycum III, 12. Ἔτι μὴν καὶ περὶ δικαιοσύνης, ἧς ὁ νόμος εἴρηκεν, ἀκόλουθα εὑρίσκεται καὶ τῶν προφητῶν καὶ τῶν εὐαγγελιστῶν ἔχειν, διὰ τὸ τοὺς πάντας πνευματοφόρους ἑνὶ πνεύματι θεοῦ λελαληκέναι.

17. Serapion von Antiochien (letztes Jahrzehnt des 2. Jahrh.).

Eusebius, H. e. VI, 12, 2—6. . . . . ἕτερός τε συντεταγμένος αὐτῷ λόγος Περὶ τοῦ λεγομένου κατὰ Πέτρον εὐαγγελίου, ὃν πεποίηται ἀπελέγχων τὰ ψευδῶς ἐν αὐτῷ εἰρημένα διά τινας ἐν τῇ κατὰ Ῥωσσὸν παροικίᾳ προφάσει τῆς εἰρημένης γραφῆς εἰς ἑτεροδόξους διδασκαλίας ἀποκείλαντας· ἀφ' οὗ εὔλογον βραχείας παραθέσθαι λέξεις, δι' ὧν ἦν εἶχεν περὶ τοῦ βιβλίου γνώμην προτίθησιν, οὕτω γράφων· 3 Ἡμεῖς γάρ, ἀδελφοί, καὶ Πέτρον καὶ τοὺς ἄλλους ἀποστόλους ἀποδεχόμεθα ὡς Χριστόν, τὰ δὲ ὀνόματι αὐτῶν ψευδεπίγραφα ὡς ἔμπειροι παραιτούμεθα, γινώσκοντες ὅτι τὰ τοιαῦτα οὐ παρελάβομεν. 4 ἐγὼ γὰρ γενόμενος παρ' ὑμῖν, ὑπενόουν τοὺς πάντας ὀρθῇ πίστει προσφέρεσθαι, καὶ μὴ διελθὼν τὸ ὑπ' αὐτῶν προφερόμενον ὀνόματι Πέτρου εὐαγγέλιον, εἶπον ὅτι εἰ τοῦτό ἐστιν μόνον τὸ δοκοῦν ὑμῖν παρέχειν μικροψυχίαν, ἀναγινωσκέσθω· νῦν δὲ μαθὼν ὅτι αἱρέσει τινὶ ὁ νοῦς αὐτῶν ἐφώλευεν, ἐκ τῶν λεχθέντων μοι, σπουδάσω πάλιν γενέσθαι πρὸς ὑμᾶς. ὥστε, ἀδελφοί, προσδοκᾶτέ με ἐν τάχει. 5 ἡμεῖς δέ, ἀδελφοί, καταλαβόμενοι ὁποίας ἦν αἱρέσεως ὁ Μαρκιανός, ⟨ὃς⟩ καὶ ἑαυτῷ ἐναντιοῦτο, μὴ νοῶν ὃ ἐλάλει, ἃ μαθήσεσθε ἐξ ὧν ὑμῖν ἐγράφη. 6 ἐδυνήθημεν γὰρ παρ' ἄλλων τῶν ἀσκησάντων αὐτὸ τοῦτο τὸ εὐαγγέλιον, τοῦτ' ἐστὶν παρὰ τῶν διαδόχων τῶν καταρξαμένων αὐτοῦ, οὓς Δοκητὰς καλοῦμεν, — τὰ γὰρ πλείονα φρονήματα ἐκείνων ἐστὶ τῆς διδασκαλίας —, χρησάμενοι παρ' αὐτῶν διελθεῖν καὶ εὑρεῖν τὰ μὲν πλείονα τοῦ ὀρθοῦ λόγου τοῦ σωτῆρος, τινὰ δὲ προσδιεσταλμένα, ἃ καὶ ὑπετάξαμεν ὑμῖν.

18. Klemens von Alexandrien (um die Wende des 3. Jahrh.).

a. Strom. III, 93, 1. Πρῶτον μὲν οὖν ἐν τοῖς παραδεδομένοις ἡμῖν τέτταρσιν εὐαγγελίοις οὐκ ἔχομεν τὸ ῥητὸν (d. h. das Gespräch mit Salome), ἀλλ' ἐν τῷ Κατ' Αἰγυπτίους. — V, 31, 1. Πάλιν αὖ δύο ὁδοὺς ὑποτιθεμένου τοῦ εὐαγγελίου καὶ τῶν ἀποστόλων ὁμοίως τοῖς προφήταις ἅπασι καὶ τὴν μὲν καλούντων στενὴν

καὶ τεθλιμμένην κτλ. [Matth. 7, 13]. — VI, 88, 4. 5. Κἂν ὁ σωζόμενος λέγηται λαὸς κιθάρα, κατ' ἐπίπνοιαν τοῦ λόγου καὶ κατ' ἐπίγνωσιν τοῦ θεοῦ δοξάζων μουσικῶς ἐξακούεται, κρουόμενος εἰς πίστιν τῷ λόγῳ· λάβοις δ' ἂν καὶ ἄλλως μουσικὴν συμφωνίαν τὴν ἐκκλησιαστικὴν νόμου καὶ προφητῶν ὁμοῦ καὶ ἀποστόλων σὺν καὶ τῷ εὐαγγελίῳ, τήν τε ὑποβεβηκυῖαν τὴν καθ' ἕκαστον προφήτην κατὰ τὰς μεταπηδήσεις τῶν προσώπων συνῳδίαν. — VII, 95. Ἔχομεν γὰρ τὴν ἀρχὴν τῆς διδασκαλίας τὸν κύριον διά τε τῶν προφητῶν διά τε τοῦ εὐαγγελίου καὶ διὰ τῶν μακαρίων ἀποστόλων πολυτρόπως καὶ πολυμερῶς ἐξ ἀρχῆς εἰς τέλος ἡγούμενος τῆς γνώσεως.

b. [Eusebius, H. e. VI, 14, 1—3]. Ἐν δὲ ταῖς Ὑποτυπώσεσιν ξυνελόντα εἰπεῖν πάσης τῆς ἐνδιαθήκου γραφῆς ἐπιτετμημένας πεποίηται διηγήσεις, μηδὲ τὰς ἀντιλεγομένας παρελθών, τὴν Ἰούδα λέγω καὶ τὰς λοιπὰς καθολικὰς ἐπιστολὰς τήν τε Βαρναβᾶ καὶ τὴν Πέτρου λεγομένην Ἀποκάλυψιν. 2 καὶ τὴν πρὸς Ἑβραίους δὲ ἐπιστολὴν Παύλου μὲν εἶναί φησιν, γεγράφθαι δὲ Ἑβραίοις Ἑβραϊκῇ φωνῇ, Λουκᾶν δὲ φιλοτίμως αὐτὴν μεθερμηνεύσαντα ἐκδοῦναι τοῖς Ἕλλησιν, ὅθεν τὸν αὐτὸν χρῶτα εὑρίσκεσθαι κατὰ τὴν ἑρμηνείαν ταύτης τε τῆς ἐπιστολῆς καὶ τῶν Πράξεων· 3 μὴ προγεγράφθαι δὲ τὸ „Παῦλος ἀπόστολος“ εἰκότως· Ἑβραίοις γάρ, φησιν, ἐπιστέλλων πρόληψιν εἰληφόσιν κατ' αὐτοῦ καὶ ὑποπτεύουσιν αὐτόν, συνετῶς πάνυ οὐκ ἐν ἀρχῇ ἀπέτρεψεν αὐτούς, τὸ ὄνομα θείς. 4 εἶτα ὑποβὰς ἐπιλέγει· Ἤδη δέ, ὡς ὁ μακάριος ἔλεγεν πρεσβύτερος, ἐπεὶ ὁ κύριος, ἀπόστολος ὢν τοῦ παντοκράτορος, ἀπεστάλη πρὸς Ἑβραίους, διὰ μετριότητα ὁ Παῦλος, ὡς ἂν εἰς τὰ ἔθνη ἀπεσταλμένος, οὐκ ἐγγράφει ἑαυτὸν Ἑβραίων ἀπόστολον διά τε τὴν πρὸς τὸν κύριον τιμὴν διά τε τὸ ἐκ περιουσίας καὶ τοῖς Ἑβραίοις ἐπιστέλλειν, ἐθνῶν κήρυκα ὄντα καὶ ἀπόστολον. 5 αὖθις δ' ἐν τοῖς αὐτοῖς ὁ Κλήμης βιβλίοις περὶ τῆς τάξεως τῶν εὐαγγελίων παράδοσιν τῶν ἀνέκαθεν πρεσβυτέρων τέθειται, τοῦτον ἔχουσαν τὸν τρόπον. προγεγράφθαι ἔλεγεν τῶν εὐαγγελίων τὰ περιέχοντα τὰς γενεαλογίας, τὸ δὲ κατὰ Μάρκον

ταύτην ἐσχηκέναι τὴν οἰκονομίαν· 6 τοῦ Πέτρου δημοσίᾳ ἐν Ῥώμῃ κηρύξαντος τὸν λόγον καὶ πνεύματι τὸ εὐαγγέλιον ἐξειπόντος, τοὺς παρόντας, πολλοὺς ὄντας, παρακαλέσαι τὸν Μάρκον, ὡς ἂν ἀκολουθήσαντα αὐτῷ πόρρωθεν καὶ μεμνημένον τῶν λεχθέντων, ἀναγράψαι τὰ εἰρημένα· ποιήσαντα δέ, τὸ εὐαγγέλιον μεταδοῦναι τοῖς δεομένοις αὐτοῦ· ὅπερ ἐπιγνόντα τὸν Πέτρον προτρεπτικῶς μήτε κωλῦσαι μήτε προτρέψασθαι. 7 τὸν μέντοι Ἰωάννην ἔσχατον, συνιδόντα ὅτι τὰ σωματικὰ ἐν τοῖς εὐαγγελίοις δεδήλωται, προτραπέντα ὑπὸ τῶν γνωρίμων, πνεύματι θεοφορηθέντα πνευματικὸν ποιῆσαι εὐαγγέλιον.

Evangelien. c. Strom. I, 147, 5. Ἐν δὲ τῷ κατὰ Ματθαῖον εὐαγγελίῳ ἡ ἀπὸ Ἀβραὰμ γενεαλογία μέχρι Μαρίας τῆς μητρὸς τοῦ κυρίου περαιοῦται· γίνονται γάρ, φησίν, ἀπὸ Ἀβραὰμ ἕως Δαβὶδ κτλ. [Matth. 1, 17]. — Strom. I, 145, 2. Ὅτι δὲ τοῦτ' ἀληθές ἐστιν ἐν τῷ εὐαγγελίῳ τῷ κατὰ Λουκᾶν γέγραπται οὕτως· ἔτει δὲ πεντεκαιδεκάτῳ κτλ. [Luk. 3, 1 f.] — Paed. I, 38, 2. Τὴν τοιάνδε τροφὴν ἀλλαχόθι [δὲ] καὶ ὁ κύριος ἐν τῷ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγελίῳ ἑτέρως ἐξήνεγκεν διὰ συμβόλων· φάγεσθέ μου τὰς σάρκας κτλ. [Vgl. Joh. 6, 53]. — Strom. V, 70, 1. Μακάριοι τῷ ὄντι κατὰ τὴν γραφὴν οἱ πεινῶντες καὶ διψῶντες τὴν ἀλήθειαν, ὅτι πλησθήσονται τροφῆς ἀϊδίου. [Vgl. Matth. 5, 6]. — Strom. II, 22, 3. Πειστέον οὖν πολλῷ μᾶλλον τῇ γραφῇ λεγούσῃ· θᾶττον κάμηλον διὰ τρυπήματος βελόνης διελεύσεσθαι ἢ πλούσιον φιλοσοφεῖν. [Vgl. Luk. 18, 25]. — Strom. IV, 41, 2. Μακάριοι, φησίν, οἱ δεδιωγμένοι ἕνεκεν δικαιοσύνης, ὅτι αὐτοὶ υἱοὶ θεοῦ κληθήσονται [Matth. 5, 10], ἢ ὥς τινες τῶν μετατιθέντων τὰ εὐαγγέλια· μακάριοι, φασίν, οἱ δεδιωγμένοι ὑπὲρ τῆς δικαιοσύνης, ὅτι αὐτοὶ ἔσονται τέλειοι· καί· μακάριοι οἱ δεδιωγμένοι ἕνεκα ἐμοῦ, ὅτι ἔξουσι τόπον ὅπου οὐ διωχθήσονται. — Strom. VI, 164, 2 . . . τότε ἀκούσονται τῆς γραφῆς· ἐὰν μὴ πλεονάσῃ ὑμῶν ἡ δικαιοσύνη πλεῖον τῶν γραμματέων καὶ Φαρισαίων . . . οὐκ ἔσεσθε βασιλικοί [Matth. 5, 20]. — Strom. I, 23, 2. Τοῦτό που αἰνίσσεται ἡ σωτήριος ἐκείνη φωνή· αἱ ἀλώπεκες φωλεοὺς ἔχουσιν, ὁ δὲ

υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου οὐκ ἔχει ποῦ τὴν κεφαλὴν κλίνῃ [Matth. 8, 20]. — Strom. II, 73, 1 . . . καθάπερ ἐν τῷ εὐαγγελίῳ φιλανθρώπως λέγων· ἐπείνασα καὶ ἐδώκατέ μοι φαγεῖν κτλ. [Matth. 25, 35. 40]. — Ecl. proph. 50. Καὶ ἐν τῷ εὐαγγελίῳ τὸ βρέφος ἐσκίρτησεν ὡς ἔμψυχον. [Vgl. Luk. 1, 41]. — Strom. IV, 70, 1. Περὶ δὲ τοῦ μαρτυρίου διαρρήδην ὁ κύριος εἴρηκεν καὶ τὰ διαφόρως γεγραμμένα συντάξωμεν· λέγω δὲ ὑμῖν, πᾶς ὃς ἂν ὁμολογήσῃ κτλ. [Luk. 12, 8 f.]. — Exc. ex. Theod. 41. . . . περὶ οὗ ὁ ἀπόστολος λέγει· ὃ φωτίζει πάντα ἄνθρωπον κτλ. [Joh. 1, 9]. — Quis diu. salu. 8. . . . ὅτι δὴ κατὰ τὸν ἀπόστολον· ὁ νόμος διὰ Μωσέως ἐδόθη κτλ. [Joh. 1, 17]. — Paed. I, 60, 1. Διὸ φησὶν ἡ γραφή· ὁ νόμος διὰ Μωσέως ἐδόθη κτλ. [Joh. 1, 17]. — Strom. V, 81, 3. Καὶ Ἰωάννης ὁ ἀπόστολος· θεὸν οὐδεὶς ἑώρακεν πώποτε κτλ. [Joh. 1, 18]. —

Apostelgeschichte. d. Strom. V, 82, 4 . . . καθὸ καὶ ὁ Λουκᾶς ἐν ταῖς Πράξεσι τῶν ἀποστόλων ἀπομνημονεύει τὸν Παῦλον λέγοντα· ἄνδρες Ἀθηναῖοι, κατὰ πάντα ὡς δεισιδαιμονεστέρους κτλ. [Apg. 17, 22 f.]. — Paed. II, 16, 2. Ὧν δὲ ἀπείχετο καὶ Πέτρος· ἀλλ᾽ ἔπεσεν ἐπ᾽ αὐτὸν ἔκστασις, ἐν ταῖς Πράξεσι τῶν ἀποστόλων γέγραπται, καὶ θεωρεῖ τὸν οὐρανὸν ἀνεῳγμένον κτλ. [Apg. 10, 10—15]. — Strom. I, 91, 1. Ὁ Παῦλος ἐν ταῖς Πράξεσι τῶν ἀποστόλων ἀναγράφεται λέγων πρὸς τοὺς Ἀρεοπαγίτας· δεισιδαιμονεστέρους ὑμᾶς θεωρῶ κτλ. [Apg. 17, 22—28].

Briefe. e. Strom. III, 75, 3. Ὁμοίως δὲ καὶ ὁ Παῦλος ἐν τῇ πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολῇ γράφει· οἵτινες ἀπεθάνομεν κτλ. [Röm. 6, 2]. — Paed. I, 33, 1. Σαφέστατα γοῦν ὁ μακάριος Παῦλος ἀπήλλαξεν ἡμᾶς τῆς ζητήσεως ἐν τῇ προτέρᾳ πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῇ ὧδέ πως γράφων· ἀδελφοί, μὴ παιδία γίνεσθε κτλ. [1. Kor. 14, 20]. — Strom. IV, 100, 1. Ταῦτα μὲν περὶ τῆς γνώσεως ὁ ἀπόστολος· τὴν δὲ κοινὴν διδασκαλίαν τῆς πίστεως ὁσμὴν γνώσεως εἴρηκεν ἐν τῇ δευτέρᾳ πρὸς Κορινθίους [2. Kor. 2, 14]. — Strom. III, 99, 2. Διὸ καὶ Παῦλος Γαλάταις ἐπιστέλλων φησί· τεκνία μου, οὓς πάλιν ὠδίνω ἄχρις οὗ μορφωθῇ

Χριστὸς ἐν ὑμῖν. [Gal. 4, 19]. — Strom. IV, 64, 1. Διὸ καὶ ἐν τῇ πρὸς Ἐφεσίους γράφει· ὑποτασσόμενοι ἀλλήλοις ἐν φόβῳ θεοῦ κτλ. [Eph. 5, 21 ff.]. — Strom. IV, 92, 4. Εἰ δὲ σπένδεται ἐπὶ τῇ θυσίᾳ καὶ τῇ λειτουργίᾳ τῆς πίστεως χαίρων καὶ συγχαίρων, ⟨τοὺς δέ,⟩ πρὸς οὓς ὁ λόγος τῷ ἀποστόλῳ, τοὺς Φιλιππησίους, συμμετόχους τῆς χάριτος καλῶν, πῶς αὐτοὺς συμψύχους καὶ ψυχικοὺς λέγει: [Phil. 2, 2.]. — Strom. I, 15, 5. Κἂν τῇ πρὸς Κολασσαεῖς ἐπιστολῇ νουθετοῦντες γράφει πάντα ἄνθρωπον κτλ. [Col. 1, 28]. — Strom. II, 52, 5. Καθάπερ οὖν τὴν φιλοσοφίαν ὁ τῦφος . . . διαβέβληκεν, οὕτως καὶ τὴν γνῶσιν ἡ ψευδὴς γνῶσις, περὶ ἧς ὁ ἀπόστολος γράφων· ὦ Τιμόθεε, φησίν, τὴν παραθήκην φύλαξον κτλ. [1. Tim. 6, 20 f.]. ὑπὸ ταύτης ἐλεγχόμενοι τῆς φωνῆς οἱ ἀπὸ τῶν αἱρέσεων τὰς πρὸς Τιμόθεον ἀθετοῦσιν ἐπιστολάς. — Strom. VI, 62, 2. Διὸ καὶ τοῖς Ἑβραίοις γράφων (ὁ Παῦλος) τοῖς ἐπανακάμπτουσιν εἰς νόμον ἐκ πίστεως· [ἧ] πάλιν, φησίν, χρείαν ἔχετε τοῦ διδάσκειν κτλ. [Hebr. 5, 12]. —

f. Strom. IV, 46, 3. Ἀλλ' εἰ καὶ πάσχομεν διὰ δικαιοσύνην, μακάριοι, φησὶν ὁ Πέτρος [1. Petr. 3, 14]. — Strom. II, 66, 4. φαίνεται δὲ καὶ Ἰωάννης ἐν τῇ μείζονι ἐπιστολῇ τὰς διαφορὰς τῶν ἁμαρτιῶν ἐκδιδάσκων ἐν τούτοις· ἐάν τις ἴδῃ τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ ἁμαρτάνοντα κτλ. [1. Joh. 5, 16 f.]. — Strom. III, 11, 2. Ἐπὶ τούτων οἶμαι καὶ τῶν ὁμοίων αἱρέσεων προφητικῶς Ἰούδαν ἐν τῇ ἐπιστολῇ εἰρηκέναι· ὁμοίως μέντοι καὶ οὗτοι ἐνυπνιαζόμενοι κτλ. [Jud. 6]. —

Apokalypse. g. Strom. VI, 106, 2. . . . ἀλλ' ὅτι δίκαιος, ἐν πρεσβυτερίῳ καταλεγόμενος, κἂν ἐνταῦθα ἐπὶ γῆς πρωτοκαθεδρίᾳ μὴ τιμηθῇ, ἐν τοῖς εἴκοσι καὶ τέσσαρσι καθεδεῖται θρόνοις τὸν λαὸν κρίνων, ὥς φησιν ἐν τῇ Ἀποκαλύψει Ἰωάννης. [Vgl. Apk. 4, 4. 11, 16]. —

Ausserkanonisches. h. Strom. II, 45, 4. (Nach einem Zitat aus Plato, Theät p. 155 D.) . . . καὶ Ματθίας ἐν ταῖς Παραδόσεσι παραινῶν θαύμασον τὰ παρόντα, βαθμὸν τοῦτον πρῶτον τῆς ἐπέκεινα γνώσεως ὑποτιθέμενος· ἧ κἂν τῷ καθ' Ἑβραίους

εὐαγγελίῳ 'ὁ θαυμάσας βασιλεύσει' γέγραπται 'καὶ ὁ βασιλεύσας ἀναπαήσεται'. — Strom. III, 63, 1. Οἱ δὲ ἀντιτασσόμενοι τῇ κτίσει τοῦ θεοῦ διὰ τῆς εὐφήμου ἐγκρατείας κἀκεῖνα λέγουσι, τὰ πρὸς Σαλώμην εἰρημένα, ὧν πρότερον ἐμνήσθημεν· φέρεται δέ, οἶμαι, ἐν τῷ κατ' Αἰγυπτίους εὐαγγελίῳ. —

i. Ecl. proph. 58. Νόμος καὶ λόγος αὐτὸς ὁ σωτὴρ λέγεται, ὡς Πέτρος ἐν Κηρύγματι. — Strom. I, 182, 3. ἐν δὲ τῷ Πέτρου Κηρύγματι εὕροις ἂν νόμον καὶ λόγον τὸν κύριον προσαγορευόμενον. — Strom. II, 68, 2. (Nach einem Psalmenzitat): Ὁ Πέτρος ἐν τῷ Κηρύγματι νόμον καὶ λόγον τὸν κύριον προσεῖπεν. — Strom. VI, 42, 3. (Nach längeren Ausführungen, die dem Kerygma entnommen sind): ... δηλώσει πρὸς τῷ Πέτρου Κηρύγματι ὁ ἀπόστολος λέγων Παῦλος· λάβετε καὶ τὰς Ἑλληνικὰς βίβλους κτλ. (Acta Pauli?) — Strom. VI, 48, 1. Αὐτίκα ἐν τῷ Πέτρου Κηρύγματι ὁ κύριός φησι πρὸς τοὺς μαθητὰς μετὰ τὴν ἀνάστασιν· ἐξελεξάμην ὑμᾶς δώδεκα μαθητάς, κρίνας ἀξίους μου κτλ. — Strom. VI, 58, 1. (Nach einer Anspielung auf Joh. 1, 3): Εἷς γὰρ τῷ ὄντι ἐστὶν ὁ θεὸς, ὃς ἀρχὴν τῶν ἁπάντων ἐποίησεν', μηνύων τὸν πρωτόγονον υἱὸν ὁ Πέτρος γράφεισυνείς ἀκριβῶς τὸ 'ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν'.

k. Strom. I, 100, 4. Ἔμπαλιν οὖν ἀδικεῖ ὁ σφετερισάμενος τὰ βαρβάρων καὶ ὡς ἴδια αὐχῶν, τὴν ἑαυτοῦ δόξαν αὔξων καὶ ψευδόμενος τὴν ἀλήθειαν· οὗτος κλέπτης ὑπὸ τῆς γραφῆς εἴρηται. φησὶ γοῦν 'υἱὲ, μὴ γίνου ψεύστης· ὁδηγεῖ γὰρ τὸ ψεῦσμα πρὸς τὴν κλοπήν'. [Didache 3, 5.] —

l. Strom. II, 31, 2. Εἰκότως οὖν ὁ ἀπόστολος Βαρνάβας 'ἀφ' οὗ', φησίν, 'ἔλαβον, μέρος ἐσπούδασα κτλ. [Barn. 1, 5]. — Strom. II, 35, 5. Καὶ Βαρνάβας ὁ ἀπόστολος 'οὐαὶ οἱ συνετοὶ παρ' ἑαυτοῖς καὶ ἐνώπιον αὐτῶν ἐπιστήμονες' προτάξας ἐπήγαγεν 'πνευματικοὶ γενώμεθα κτλ. [Barn. 4, 11]. —

m. Strom. IV, 105, 1. Καὶ μὴν ἐν τῇ πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῇ ὁ ἀπόστολος Κλήμης καὶ αὐτὸς ἡμῖν τύπον τινὰ τοῦ γνωστικοῦ ὑπογράφων λέγει· τίς γὰρ παρεπιδημήσας πρὸς ὑμᾶς κτλ. [1. Klem. 1, 2]. + Strom I. VII

n. Strom. I, 181, 1. Θείως τοίνυν ἡ δύναμις ἡ τῷ Ἑρμᾷ κατὰ ἀποκάλυψιν λαλοῦσα τὰ ὁράματά φησι καὶ τὰ ἀποκαλύμματα διὰ τοὺς διψύχους τοὺς διαλογιζομένους ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν, εἰ ἄρα ἔστι ταῦτα ἢ οὐκ ἔστιν. [Vgl. Hermas, vis III, 4, 3]. — Strom. II, 3, 5. Φησὶ γὰρ ἐν τῷ ὁράματι τῷ Ἑρμᾷ ἡ δύναμις ἡ φανεῖσα 'ὃ ἐὰν ἐνδέχηταί σοι ἀποκαλυφθῆναι, ἀποκαλυφθήσεται' [vis. III, 13, 4]. — Strom. VI, 131, 2. Ἡ γὰρ οὐχὶ καὶ ἐν τῇ ὁράσει τῷ Ἑρμᾷ ἡ δύναμις ἐν τῷ τύπῳ τῆς ἐκκλησίας φανεῖσα ἔδωκεν τὸ βιβλίον εἰς μεταγραφήν, ὃ τοῖς ἐκλεκτοῖς ἀναγγελῆναι ἐβούλετο; τοῦτο δὲ μετεγράψατο πρὸς γράμμα, φησί, μὴ εὑρίσκων τὰς συλλαβὰς τελέσαι. [vis. II, 1, 3 f.]. —

19. **Tertullian** (Ende des 2. und 1. Viertel des 3. Jahrh.)

a. Bezeichnungen für die hl. Schrift: diuinum instrumentum [de pud. 10]; diuina litteratura [de praescr. 39]; litterae fidei [de praescr. 14]; instrumentum litteraturae [Apol. 18]; diuinae scripturae [de test. anim. 5]; scriptura [ad ux. II, 5], meist scripturae [adu. Prax. 20 u. ö].

Die beiden Teile heissen: utrumque testamentum [de pud. 1]; totum instrumentum utriusque testamenti [adu. Prax. 20]; prophetae et apostoli [adu. Hermog. 45]. — uetus . . . nouum testamentum [de resurr. 39]: instrumentum uetus . . . euangelium [adu. Hermog. 20]: scriptura uetus . . . nouum testamentum [adu. Prax. 15]; lex uetus . . . lex noua [adu. Jud. 6]; uetus lex . . . apostoli [de pud. 12]; lex . . . euangelium [adu. Marc. I, 19]; lex et prophetae . . . euangelicae et apostolicae litterae [de praescr. 36]. —

b. Das N.T. zerfällt α) in das instrumentum euangelicum: constituimus inprimis euangelicum instrumentum apostolos auctores habere etc. [adu. Marc. IV, 2]; — und β) in die instrumenta apostolica: . . . resurrectionem apostolica quoque instrumenta testantur [de resurr. 39].

c. Evangelien. Adu. Marc. IV, 2. Transeo nunc ad euangelii . . . demonstrationem, praestructuram ordinem, quem adgredimur. constituimus inprimis euangelium instrumentum apostolos auctores habere, quibus hoc munus euangelii promulgandi ab ipso domino sit impositum. si et apostolicos, non tamen solos, sed cum apostolis et post apostolos, quoniam praedicatio discipulorum suspecta fieri posset de gloriae studio, si non adsistat illi auctoritas magistrorum, immo Christi, quae magistros apostolos fecit. denique nobis fidem ex apostolis Iohannes et Matheus insinuant, ex apostolicis Marcus et Lucas instaurant, isdem regulis exorsi, quantum ad unicum deum attinet creatorem et Christum eius, natum ex uirgine, supplementum legis et prophetarum. —

Adu. Marc. IV, 5. Eadem auctoritas ecclesiarum apostolicarum ceteris quoque patrocinabitur euangeliis, quae proinde per illas et secundum illas habemus, Iohannis dico atque Mathei; licet et Marcus quod edidit Petri adfirmetur, cuius interpres Marcus. nam et Lucae digestum Paulo adscribere solent; capit autem magistrorum uideri quae discipuli promulgarint. —

De carne Chr. 3. Si scripturas opinioni tuae resistentes non de industria alias reiecisses, alias corrupisses, confudisset te hinc euangelium Iohannis, praedicans spiritum columbae corpore lapsum desedisse super dominum.

d. Apostelgeschichte: instrumentum Actorum [adu. Marc. V, 2]; apostolicum instrumentum [de pud. 12]; Acta apostolorum [adu. Marc. V, 1 u. ö.]; Acta [adu. Marc. V, 3]; scriptura apostolicorum [adu. Marc. V, 2]; commentarius Lucae [de ieiun. 10].

e. Paulusbriefe. 1. 2. Cor., Gal., Phil., 1. 2. Thess. Eph., Col., Röm., 1. 2. Tim., Tit., Philem. Ueber die Reihenfolge vgl. de praescr. 36 und adu. Marc. IV, 5, wo die apostolischen Gemeinden in dieser Ordnung aufgeführt

werden: Korinth, (Galater), Philippi, Thessalonich, Ephesus, Rom.

f. Johanneische Schriften. De resurr. 38. Male deum norunt qui non putant illum posse quod non putant: et tamen sciunt potuisse, si instrumentum Iohannis norunt. De praescr. 33. Iohannes . . . in Apocalypsi idolothyta edentes et stupra committentes iubet castigare . . . at in epistula eos maxime antichristos uocat, qui etc.

g. 1. Petrusbrief. Scorp. 12. Petrus quidem ad Ponticos *quanta enim*, inquit, *gloria* etc. [1. Petr. 2, 20 f.]. —

h. Judasbrief. De habitu mul. 3. Eo accedit, quod Enoch apud Judam apostolum testimonium possidet.

i. Hebräerbrief. De pud. 20. Extat enim et Barnabae titulus ad Hebraeos a deo satis auctorati uiri, ut quem Paulus iuxta se constituerit in abstinentiae tenore . . . et utique receptior apud ecclesias epistula Barnabae illo apocrypho Pastore moechorum.

k. Hermas. De or. 16. Quid enim, si Hermas ille, cuius scriptura fere Pastor inscribitur, transacta lectione non super lectum adsedisset, uerum aliud quid fecisset, id quoque ad obseruationem uindicaremus (vgl. Vis. V, 1)?

20. Origenes über ausserkanonische Evangelien.

a. Comm. in Joh. II, 87. Ἐὰν δὲ προσιῇταί τις τὸ καθ' Ἑβραίους εὐαγγέλιον, ἔνθα αὐτὸς ὁ σωτὴρ φησιν· ἄρτι ἔλαβέ με ἡ μήτηρ μου κτλ. ἐπαπορήσει πῶς μήτηρ Χριστοῦ τὸ διὰ τοῦ λόγου γεγενημένον πνεῦμα ἅγιον εἶναι δύναται. — Hom. in Jerem. XV, 4. Εἰ δέ τις παραδέχεται τὸ ἄρτι ἔλαβέ με κτλ. δύναται αὐτοῦ ἰδεῖν τὴν μητέρα[1]).

b. Hom. in Luc. I. Τὸ μέντοι ἐπιγεγραμμένον Κατὰ

1) Eusebius, H. e. III, 25, 5 kennt noch den Gebrauch des Hebräerevangeliums: ἤδη δ' ἐν τούτοις (d. h. den rezipierten Schriften) τινὲς καὶ τὸ καθ' Ἑβραίους εὐαγγέλιον κατέλεξαν, ᾧ μάλιστα Ἑβραίων οἱ τὸν Χριστὸν παραδεξάμενοι χαίρουσιν.

Αἰγυπτίους εὐαγγέλιον καὶ τὸ ἐπιγεγραμμένον Τῶν δώδεκα εὐαγγέλιον οἱ συγγράψαντες 'ἐπεχείρησαν'. φέρεται δὲ καὶ τὸ Κατὰ Θωμᾶν εὐαγγέλιον. ἤδη δὲ ἐτόλμησε καὶ Βασιλείδης γράψαι Κατὰ Βασιλείδην εὐαγγέλιον· πολλοὶ μὲν οὖν 'ἐπεχείρησαν' καὶ τὸ Κατὰ Ματθίαν καὶ ἄλλα πλείονα· τὰ δὲ τέσσαρα μόνα προκρίνει ἡ τοῦ θεοῦ ἐκκλησία.

II. Kanonsverzeichnisse.

1. Das Muratorische Fragment.

[Codex Ambros. J. 101 sup. saec. VIII. f. 10ᵃᵇ. 11ᵃ.]

quibus tamen interfuit et ita posuit· [fol. 10]
tertio euangelii librum secundo lucan
lucas iste medicus post ascensum xpi.
cum eo paulus quasi ut iuris studiosum
secundum adsumsisset numeni suo
ex opinione concripset dnm tamen nec ipse
d uidit in carne et idē prout asequi potuit·
ita et ad natiuitate iohannis incipet dicere
quarti euangeliorum· iohannis ex decipolis
cohortantibus condescipulis et ēps suis
dixit conieiunate mihi· odie triduo et quid

[W = FWieseler, Stud. u. Krit. 1847, 818 ff. H = MnHertz bei CJosBunsen, Anal. Antenic. I, 137 sqq. F = Faksimile v. SP Tregelles. R = AugReifferscheid, Sitz. Ber. Wien. Akad. 1871, 496 sq. C = ACeriani bei BFWestcott, A general survey⁶ 1889 p. 521 ff. H_1 = AdHarnack, Zeitschr. f. KG. III, 595 ff. Z = Th Zahn, Gesch. d. NTl. Kanons II, 1007. A = HsAchelis. S = WSchüler. B = ESBuchanan, Journ. of Theol. Stud. 8, 1907, 540—2.] 2. Mit ziegelroter Tinte geschrieben (außer dem *t* am Anfang). — *secundo*] urspr. *secando*; *a* schwarz durchstrichen und *u* darübergeschrieben. — 3. *ascensum*] *s* zwischen *ac* über die Zeile geschrieben. — 6. *concripset*] *concriset*, nach H ein *c* über *i* über der Zeile (?), nach WFRH$_1$B ist ein *b* übergeschrieben. A „*p* steht über *i*; da sich rechts unten am *p* eine kleine Unebenheit des Pergamentes (Rasur?) findet, wäre es möglich, daß dies *p* ein *b* war; vielleicht auch, daß dies *p* erst durch Rasur aus *b* hergestellt wurde". — 7. Vor *uidit* ist *d* ausgestrichen. — *prout*] *ut* nachträglich über die Zeile geschrieben. — 9. Mit ziegelroter Tinte geschrieben.

cuique fuerit reuelatum alterutrum
nobis enarremus eadem nocte reue
latum andreae ex apostolis ut recognis
centibus cuntis iohannis suo nomine
cuncta discriberet et ideo licit uaria sin
culis euangeliorum libris principia
doceantur nihil tamen differt creden
tium fidei cum uno ac principali spū de
clarata sint in omnibus omnia de natiui
tate de passione de resurrectione
de conuersatione cum decipulis suis
ac de gemino eius aduentu
primo in humilitate dispectus quod fo
it secundum potestate regali // pre
clarum quod foturum est. quid ergo
mirum si iohannes tam constanter
sincula etiā in epistulis suis proferam
dicens in semeipsu quae uidimus oculis

---

14. *andreae*] *reae* auf Rasur HR; A „*reae* in ras.; weicht zwar nicht in der Form der Buchstaben, wohl aber in der schwarzen Farbe der Tinte von dem übrigen Text ab". S „eine sehr rohe Radierung; statt *r* vielleicht ursprünglich *l*?" Z „wohl nicht über Rasur, sondern auf einer von jeher rauhen Stelle des Pergaments; daher die Verschiedenartigkeit der Schriftzüge". aus *andrae* korr. B. — 16. *cuncta*] das zweite *c* nachträglich übergeschrieben („*corr. m. al. ut uid.*" R) — *discriberet*] das erste *e* über der Zeile. — 19. *fidei*] aus *fedei* hergestellt, indem das erste *e* durchstrichen und *i* darübergeschrieben wurde. — 22. *de conuersatione*] *e c* kaum lesbar A; *r* über der Zeile. — 23. *ac de gemino*] *c de g* kaum lesbar A. — Am Ende Raum für c. 11 Buchstaben. — 24. *primo*] *ri* schwer lesbar A. — *humilitate*] aus *hom.* B. *fo*] WH$_1$ZA („schwer lesbar, aber wohl zweifellos") SB; H *fu? fo?*; zu Z] 25 macht H die Anmerkung „litt. fere euanidae in init. lin.: legendae autem distincte: ita ut ro (fo). [re] nil sit nisi: fuit (vel foit)". R las *foit*, aber *o* durchstrichen und *u* übergeschrieben, was S für unmöglich hält. — 25. *it* „schwer lesbar, aber doch wohl fragelos" A; > Muratori: *re* Nott bei Routh, Reliq. sacr. I^2, 403; *tu* Tregelles p. 36. — *potestate*] *s* über der Linie. — Vor *pre* sind zwei Buchstaben radiert; „der erste radierte Buchstabe sicher *p*; der zweite wahrscheinlich *e*" A *pis* B. — 26. *clarum*] „*cla* nicht mehr lesbar" A. — 28. *proferam*] so HCZAB (A bemerkt: „*m* und *t* sind keineswegs ähnlich; *proferam* ist über Zweifel erhaben"). *proferat* lasen Muratori WR (dieser mit *sic*) H$_1$. — 29. *quae*] que.

nostris et auribus audiuimus et manus
nostrae palpauerunt haec scripsimus uobis
sic enim non solum uisurem sed et auditorem. [fol. 10b]
sed et scriptorē omnium mirabiliū dn̄i per ordi
nem profetetur acta autē omniū apostolorum
sub uno libro scribta sunt Lucas obtime theofi
le conprindit quia sub praesentia eius singula
gerebantur sicuti et semote passionē petri
euidenter declarat sed et profectionē pauli ab ur
be/ad spaniā proficescentis epistulae autem
pauli quae a quo loco uel qua ex causa directe
sint uolen//tibus intellegere ipse declarant >

---

31. *uobis*] unter der Zeile und fast ganz verlöscht. > Muratori W. *bis* H („hoc fere euanidum"; *us* in Ligatur „= mus, sed uix dignosci potē"). R las *uo* noch auf der Zeile und nur *bis* darunter. C „literae *us* euanuerunt plene post *n*, ubi *s* connexum cum *a* et partim euanidum" bezieht sich wohl auf *scripsimus* (*n* Druckfehler für *m*, *a* für *u*). A „erhalten B^1; *obis* möchte ich noch lesen, *uobis* liegt nahe". — 32. *et*] & über der Zeile: „von etwas jüngerer Hand nachgetragen" Z; vgl. 42 — Interpunktion am Schluß A. — 33. *dn̄i*] „*dn̄s*, doch scheint an dem schließenden *s* gekratzt" W „*dn̄s* ni fallor; *s* atramento maculatū, sed satis bene dignoscendū" H „*dn̄i*, (*i* ex *s*)" RCB „*dn̄i*, *i* auf Rasur; der ehemalige Buchstabe nicht mehr erkennbar" A „schwache Rasur; ein *s* ebenso deutlich, wie ein *i*. Man könnte zweifeln, welches der primäre Buchstabe" S. — 34. „Nach *profetetur* Raum für zwei Buchstaben; *acta* mit Initiale" A vgl. F. — 35. *uno*] aus *unu* CRASB, nicht bemerkt von Muratori WHF. — *scribta*] im *b* scheint von erster Hand herum korrigiert zu sein A. — 37. *sicuti*] „*e* semierasum" H „*ti* ex *te*" R *sicut* H_1 „der Schreiber schrieb *sicute*; die Schleife des *e* ist radiert, sodaß *i* zu lesen sein soll" A. Nach S ist auch unten am *i* eine feine Rasur sichtbar. *sicute* las B — 38. „Vor *sed* Raum für zwei Buchstaben, *s* größer, Absatz deutlich beabsichtigt" A. — *et*] & über der Zeile, „von anderer Hand?" A. — *pauli*] *li* in Ligatur. — *ab*] „*aD*; litt. haec in ras. ex corr. sup. lin. eminens; uid. *d* ex *b* corr.; quamuis credas secundum *s* in *urbes* erasū potius in *ab* h. l. mutari debuisse" H; „*ab* ex *ad*" RC; „*b* in rasura, ursprüngliche LA *d* ist durch die Form der Rasur nahe gelegt" A. *au* urspr. B — *ur*] in Ligatur. — 39. Nach *be*: *s* gelöscht und radiert HFCRH_1ASB. — *proficescentis*] „*cis* ex *ces*" RB, von dem Schreiber gleich („in actu scriptionis") verbessert CH_1 *ces* las H „*e* aus einem anderen Buchstaben pr. m. hergestellt, aber nicht aus *i*" AS. — „Auch vor *epistulae* ist durch Zwischenraum und Initiale Absatz angezeigt" A. — 41. *uolentibus*] ursprünglich *uoluntatibus*, *u* und *ta* radiert, ersteres in *e* geändert WHRH_1AB. — Das Zeichen am Schluß Interpunktionszeichen (Tregelles = *tur*).

primū omnium corintheis scysmae heresis in
terdicens deinceps b callatis circumcisione
romanis autē or//dine scripturarum sed et
principium earum///esse x̄p̄m intimans
prolexius scripsit de quibus sincolis neces
se est ad nobis desputari cum ipse beatus
apostolus paulus sequens prodecessuris sui
iohannis ordinē non nisi n̄omenatī· sempt/ē
ecclesiis scribat ordine tali a corenthios
prima. ad efesius seconda ad philippinses ter
tia ad colosensis quarta ad calatas quin

---

42. *scysmae*] *ę*. — 43. *callatis*] *callactis* mit übergeschriebenem *c* lesen FR, *callactis* oder *callaetis* W, „*callaetis* ut uid.“ H, „*callatis* steht da; das *a* hat oben zwei Querstriche, die ich nicht erklären kann: *callactis* kann man mit dem besten Willen nicht herauslesen“ A. — Nach der mir von S übersandten Pause des Wortes scheint der Buchstabe ein in Ligatur geschriebenes *ae* bedeuten zu sollen, was auch S für möglich hält. *callaetis* B. — 44. *ordine*] aus *ornidine ; ni* ausradiert. — *et*] auf Rasur H, auf Ras. von anderer Hand WR, „hinter *sed* standen 2 oder 3 Buchstaben, die vollständig ausradiert sind: eine spätere Hand schrieb auf die Rasur *et* (?)“ A; urspr. *in* B. — 45. Vor *esse* sind 3 Buchstaben ausradiert und durchstrichen: „*sed* ni f.“ H, *sed* WR, *osd* F, *e . e* C, „*ese*; der erste könnte *o* gewesen sein, wenn ich nicht den Querstrich des *e* deutlich sähe. *s* ist fragelos: das letzte als *d* zu lesen, verführt ein Fehler im Pergament“ A; *ese* B. — Am Schluß Raum für c. 4 Buchst. — 48. *apostolus*] aus *apostulus* HRCAB, vgl. F. — *prodecessuris*] RA, „uidetur *u*“ H, „*u* uidetur mutatam in *o* manu dubia“ C, *oris* WF, „das *u* ist nicht korr.“ A. *u* in *o* korr. B. — 49. *nomenatī*] aus *domenatī*, „*n* übergeschrieben“ W, „*d* erasum“ H, „*no* ex*do*“ R; *d* ist mangelhaft ausradiert. — *semptē*] aus *semptaē*, an *a* radiert WH „*tē* ex *taē*“ RAB. — 50. *ecclesiis*] *eccleses*, über das letzte *e* ist *ii* geschrieben. — 51. *efesius*] HC („*u* aperte, non *o*)“ RASB; *efesios* WFH$_1$. — *philippinses*] *ses*, „*i* ex *e* corr.“ HRH$_1$; „der Mann schrieb *i* machte dann aber *e*-Striche: es soll wohl *e* heißen“ A; vgl. B. — 52. „Beide Male vor *ad* Raum frei, 2—3 Buchst.; Absatz deutlich beabsichtigt; ebenso auch wohl, wenn auch dort nicht so deutlich, Z. 50 u. 51 (vor *ad efesius* nicht; darum steht dort ein Punkt)“ A.

42—50 primo omnium corinthis scisma heresis interdicens. deinde galathis circumcisionem | romanis autem ordinem (ordine C^2) scripturarum sed et | praecipuum earum esse xpm intimans | prolixius scripsit. de quibus singulis neces se est nobis disputare cum beatus | apostolus paulus sequens precessoris sui | iohannis ordinem non nisi nominatim septem | aecclesiis scripsit ordine tali Prolog Cassinens.

ta ad tensaolenecinsis sexta· ad romanos
septima uerum corintheis et thesaolecen
sibus licet pro correbtione iteretur una
tamen per omnem orbem terrae ecclesia
deffusa esse denoscitur et iohannis enī in a
pocalebsy licet septē eccleseis scribat
tamen omnibus dicit uerū ad filemonem una'
et ad titū una et ad tymotheū duas pro affec
to et dilectione in honore tamen eclesiae ca
tholice in ordinatione eclesiastice
descepline s̄cificate sunt. Fertur etiam ad [fol. 11a]
laudecenses alia ad alexandrinos pauli no
mine fincte ad heresem marcionis et alia plu
ra quae in c/atholicam eclesiam recepi non
potest fel enim cum melle misceri non con
cruit epistola sane iude et superscrictio
iohannis duas in catholica habentur et sapi
entia ab amicis salomonis in honorē ipsius

53. „Vor erstem *ad* Raum frei“ FA. — *sexta* aus *sixta* B. — *romanos*] *os* in Ligatur „uidetur *us* potius quam *os*“ H_1C *romanus* B — 54 *corintheis*] durch Rasur aus *corentheis*. — *Uerum*] Initiale, vorher freier Raum HFA. — *thesaolecen*] *h* über der Zeile; „ursprünglich *desaolecen*“ WSB; „das urspr. scheint *desaolecen*, *t* ist unmöglich, *d* nicht ganz gewiß. Daran wurde radiert und korrigiert, *h* (von anderer Hand?) über das *e* geschrieben“ A. — 55. *licet* aus *licit* pr. m. — *correbtione*] „*c* ex *r*“ R; „*c* erst durch Korrektur gewonnen, nicht aus *r*“ AS. vor *c p* ausradiert B — „Vor *una* Absatz beabsichtigt“ A. — 57. „Auch vor *et* wohl Absatz beabsichtigt“ A. — 58. *septē*] „*ē* ex *ī*“ RASB. — 59. „Vor *uerum* Absatz beabsichtigt“ A. — *una'*] HFS; *unā* R. — 60. *et*] II° „scheint radiert“ H_1; vgl. F; „*t* in zweitem *et* ist ein alter Klex“ A. — 62. Am Ende Raum für c. 5—6 Buchst. — 63. „Ueber fol. 11a steht I“ R. — *descepline*] So WHT r e g e l l e s H_1A; „*di* ex *de*“ R. Nach CFB *e* in *i* oder umgekehrt korr. „Nach *sunt* Interpunktion und Absatz“ A; vgl. R. — 64. *laudecenses*] aus *sis* korr. — 65. *heresem*] *re* über der Zeile. — 66. *catholicam*] aus *chatolicam* durch Rasur und Durchstreichung. — 68. „Vor *epistola* vielleicht Absatz beabsichtigt“ A.

54—57 uerum corinthis et thesalonicen sibus licet pro correptione (-em C^1, correctione $C^{2.3}$) uteretur una | tamen per omnem orbem terrae aeclesia catholica | diffusa esse dinoscitur. Prolog. Cassinens. — 63—68 fertur etiam ad laudicenses aliam (alium C^2) ad alexandrinos pauli no|mine ficte (ficta C^2) ad heresim marcionis et alia plu|ra quae in aecclesia catholica recipi non | oportet fel enim cum melle miscui non con|gruit. Prolog. Cassinens.

scripta apocalapse etiam iohanis et pe
tri tantum recipimus quam quidam ex nos
tris legi in eclesia nolunt pastorem uero
nuperrim e/temporibus nostris in urbe
roma herma conscripsit sedente cathe
tra urbis romae aeclesiae pio ēps fratre/
eius et ideo legi eum quidē oportet se pu
plicare uero in eclesia populo neque inter
profe/tas conpletum numero neqe inter
apostolos in finē temporum potest ·
arsinoi autem seu ualentini · uel mitiadis

72. *recipimus*] *pi* aus *pe*. — 74. Ursprünglich *nuperrim ettem-poribus*, 1. *t* ausradiert. — *temporibus*] *us* in Ligatur. — *urbe*] *ur* in Ligatur. — 75. *conscripsit*] *ns* in Ligatur. — 76. *fratre*] urspr. *frater*: das letzte *r* ist ausradiert, „durchstrichen" S, und *r* („von späterer Hand? A) übergeschrieben. — 79. *profe/tas*] *s* ausradiert. — *neqe*] aus *nene* korr. RS; CB *nene* korr. in *neque*. — 80. Am Ende Platz für c. 5 Buchst. — 81. *mitiadis*] „In *Mitiadis* ist an dem zweiten und den beiden vorletzten Buchstaben gekratzt. Der vorletzte Buchstabe ist ein durcheinander geschriebenes *e* und *i*, doch ist das *i* deutlicher als das *e*" W. „*m* ≡ *tia* ≡ ≡ *s* (ni *s* et ipsum ex corr. add.); mihi uidetur: *mitiadis* correctum ex *motiaces* (*motiace*)" H. „ex *metiades*" RB. „Das Wort ist aus einem urspr. ganz anderen geschaffen und stark radiert. Der zweite Buchstabe ist ursprünglich ein *a*, *u* oder *o* gewesen, das *d* ist über einen nicht mehr zu entziffernden Konsonanten mit zwei Grundstrichen geschrieben. Das *e* ist über ein urspr. *i* (groß geschrieben) gesetzt. *is* ist in Ligatur von zweiter Hand unter der Zeile beigefügt. Man kann daher mit Grund für das urspr. Wort *tatiani* halten, da das *m* sehr leicht und unmerklich aus dem *t* hergestellt werden konnte. Vgl. Zeitschr. f. luth. Theol. 1874, S. 276 f. 445 f. 1875, S. 207 f [Zeitschr. f. KG. III, 400 f. Anm. 3]" H_1 „in *Mitiadis* ist *m* völlig intakt und ebenso deutlich von dem folgenden *t* unterschieden, wie *m* und *t* in *etiam* l. 82. Der zweite Buchstabe ursprünglich jedenfalls nicht *a*, eher *o*, wahrscheinlich aber, wie auch Hr. Ceriani jetzt urteilt, *e*. Das letzte, durch *s* wiedergegebene Zeichen hat mit der sonstigen Form des *s* in dieser Hs. keine Aehnlichkeit und ist sicherlich eine ziemlich junge Zutat" Z. „Von dem ursprünglichen Bestand des Wortes stehen noch *m? tia?* (ob das Zeichen am Schluß (∨) = *s* oder *is* zum ursprünglichen Worte gehört, ist nicht zu entscheiden). Der zweite Buchstabe des Wortes war kaum etwas anderes als *e*, der Korrektor (der sehr wohl die erste Hand sein kann) radierte daran herum und schrieb *i* durch. Der 6. Buchstabe war ursprünglich ein *d*; man hat

81. arsinofa (arsmofa $C^{2.3}$) autem seu ualentini uel mitiadis (mitidis C^3)

nihil in totum recipemus. qui etiam nouũ
psalmorum librum marcioni conscripse
runt una cum basilide assianom catafry
cum constitutorem
abrham nomerauit seruolus suos uer
naculus et cum trecentis dece et octo
uiris adeptus uictoriam liuerauit nepotẽ
prouatur diuisionis adfectus quandosic
amabat nepotem ut proẹo nec uelli/ decli
naret periculum quid est nomerauit. hoc
est elegit unde et illud non solũ ad scien
tiam dei refertur· sed etiã ad cratia iustorum

A. fol. 11ᵃ—11ᵇ

abrham nomerauit seruolus suos uer | naculus et cum trecentis dece et octo | uiris adeptus uictoriam liuerauit nepotẽ | prouatur diuisionis adfectus quando sic | amabat ne-

B. fol. 11ᵇ, Zeile 27—12ᵃ

† nomerauit abraham seruo|los suos uernaculos et cum CCCXVIII uiris | adeptus uictoria liuerauit nepotem

daran radiert, ohne einen neuen Buchstaben dadurch zu schaffen oder an die Stelle zu setzen. Der 7. Buchstabe war ein *i*, man hat radiert, ein schlechtes *e* übergeschrieben. — *tatiani* ist absolut ausgeschlossen und *motiaces* ist doch nichts“ A. „*tatiani* ganz ausgeschlossen“ S. 84. *assianom*] „*u* pr. m mutatum in *o*“ C; „*u* in *a* oder *o*“ R; „aus *assianum* oder umgekehrt“ H_1; „*u* ist korrigiert in *o*“ A. — 85. *constitutorem*] *s* über der Zeile. — 86. sqq. Ambrosius, Kommentar über Gn. 14_{14} (I 286 Bened.). *Abrham — ser* mit roter Tinte. — 88. *uiris*] *is* durch Rasur aus *us* — *adeptus*] *u* z. T. auf Rasur. — 90. *uelli*] urspr. *uellit*; *t* ausradiert. — *decli*] am *i* radiert. — 91. *naret*] *t* über der Zeile — *nomerauit*] „Ueber *n o* übergeschrieben, aber schwach radiert“ S.

82—85. nihil (nil C^3) in totum recipimus qui etiam nouum | psalmrorum librum marcionis conscripse|runt una cum basilide siue (ciue CC^1, om. C^3) asyano (asiano $C^{1\cdot 2}$) catafri|gum constitutorem. Prolog. Cassinens.

---

1. *quo comperto Abraam* Ed. — B: *abraham*] *abraam, h* ist übergeschrieben. — 4. *liberauit* Ed. — 5. *probatur* Ed.

potem ut pro eo nec uelli
decli|naret periculum quid
est nomerauit· hoc | est elegit Un-
de et illud non solū ad scien |
tiam dei refertur. Sed etiā ad
cratia Iustorum || quod in euan-
gelio dicit dn̄s ih̄s et capilli ue-
stri.| omnes nomerati sunt. cog-
nouit ergo dn̄s qui | sunt eius.
Eos autem eos autē qui non sunt |
ipsius non dignatur cognuscere
Numerauit | CCCXVIII ut scias
non quantitatē numeri sed
me|ritum electionis expressu.
Eos enim adsciuit | quos di-
gnus nomero iudicauit fide-
lium *** | qui in dn̄i nostri
ih̄u x̄pi passionem crederent |
CCC enim d τ greca littera sig-
nificat. dece | et octo autē sum-
ma IH exprimit nomen fidei |
Ergo merito habraham uicit non
populoso | exercito deneque eos
quibus quinque regum | arma
cesserunt cum paucis egressus
uer|naculis triumfauit Sed qui
uincit non | debet arorocare si-
bi uictoria sed referre | deo. hoc

quid |
est nomerauit. hoc est elegit. un-
de et illud | non solum ad scien-
tiā dei refertu * r sed | etiam ad
cratia Iustorum || quod in euan-
gelio dicit dn̄s ih̄s et capilli ue-
stri | omnes nomerati sunt· cog-
nouit ergo dn̄s qui | sunt ipsius.
eos autem qui non sunt
ipsius non | dignatur cognuscere.
Nomerauit autē CCCXVIII | ut scias
non quantitatē numeri sed
meritum | electionis expressum.
Eos autem sciuit quods | di-
gnos numero iudicauit fide-
leium qui in dn̄i | nostri
ih̄u x̄pi passionem crederent.
CCC enim | dece et octo greca lit-
tera significat XVIII | autem sum-
ma IH exprimit nomen fidei. |
ergo abraham uicit non
populosu exercitū | denique eos
quibus V regum arma
cesserunt | cum paucis egressus
uernaculis trium|phauit. Sed qui
uincit non debit arrocare | si-
bi uictoriā sed d̄o referri hoc

1. *uelli*] *belli* Ed. — 2. *periculum* > B. — 4. *et* > Ed. — 5. B > nach Westcott *dei*; Ceriani hat beide Male *dei*. 6. *cratia*] *gratiam* Ed. — fol. 11ᵇ u. 12ᵃ; 11ᵇ ist *de ab*, 12ᵃ *braa* (*de abraa*) überschrieben. — 7. *dicit*] *dixit* Ed. 9. *ergo*] *autem* Ed. — *eius*] *ipsius* BEd. — 11. B. nach Westcott *cognoscere*; Ceriani: *cognuscere*. — 12. *Numerauit autem*] BEd. — 15. A. *adsciuit*] das erste *i* ist übergeschrieben. — *quos*] *quod*, über *d* ist *s* geschrieben (vgl. B). — 16. B. *fideleium*] Das zweite *e* scheint z. T. jünger zu sein (Ceriani). — 20. *summa*] *summam* Ed. — 21. Ed. > *nomen*. — 25. *cesserunt*] A ein *s* ist übergeschrieben. — 27. *arorocare sibi*] *sibi arrogare* Ed. — 28. *uictoria*] *uictoriam* BEd. — *referre*] *deferre* Ed.

abraaham docit qui triumpho | homilior factus est non superuior. sacri|ficium denique obtulit decimas dedit | ideoque eum melchisedeh qui interpe | tratione latine dicitur rex Iustitiae rex | pacis benedixit erat enim sacerdos sum|mi dī qui est rex Iustitiae sacerdos dei | nisi cui dicitur tu es sacerdos in aeternū | secondū ordine melchisedeh hoc est dei | filius sacerdos patris qui sui corporis | sacrificis patrem nostris repropicia | uit dilectis || .....

abraham | docit qui triumpho homilior factus est. | Non soperior sacrifigium N denique obtu|lit decimas dedit ideoque eum melcisedeh | qui interpe- traone latina rex Iustitiae | rex pacis benedixit. erat enim sacerdos | sumi dī qui est rex iustitiae sacerdos dī | nisi cui dicitur tu es sacerdos in aeternum | secondum ordine melcisideh hoc est filii|us sacerdus patris qui suis corporis sacri|ficat patrē nostris repropitiauit dilectis || .....

Ausgaben: Ed. princ. LudAntMuratori, Antiquit. Italiae medii aevi III, Mediol. 1740, 851–54. SamPTregelles, Canon Muratorianus, Ox. 1867 (Faksimile). HsLietzmann, Kleine Texte 1², 1907. Westcott, History, 521—538. Zahn, Geschichte II, 1, 1—143. AdHarnack, Zeitschr. f. KG. 3, 1879, 358—408. FzOverbeck, Studien z. Gesch. d. Kanons, 1880, 71—142. AdHilgenfeld, Zeitschr. f. wiss. Th. 24, 1881, 129—170. AuKuhn, D. murat. Kanon, Zür. 1892. GgKoffmane, Neue Jahrbb. f. deutsche Th. 2, 1893, 163–223. ThdZahn, RE 9, 1901, 796–806. JChapman, Rev. Bénéd. 21, 1904, 240–264, 373 f. ESBuchanan, The Codex Muratorianus, Journ. of Theol. Stud. 8, 1907, 537—545. 10, 1909, 125 f. Eine Rückübersetzung in das Griechische versuchten PldeLagarde, Zeitschr. f. luth. Theol. u. Kirche, 1854, 127; ders. bei ChrJosBunsen, Analecta Antenicaena 1, 1854, 142 ff. AdHilgenfeld, Kanon und Krit. d. N.T., 1863, 39 f.; Ders., Einl. in d. N.T. 1875, 9 f. Ders., Zeitschr. f. wiss. Theol. 15, 1872, 572 ff. 17, 1874, 222 ff. HnrNolte, Theol. Quart.schr. 42, 1860, 193 ff. JBLightfoot (in griechische Verse), The Academy, 1889, 21. Sept. ThdZahn, Geschichte II, 1, 140—143.

1. *docit*] *docet* Ed. — 2. *homilior factus*] *factus humilior* Ed. — B. An *N* scheint radiert (Ceriani). — 4. A *dedit* scheint aus *deo* hergestellt zu sein (*dit* aus *o*) Ceriani. — *eum*] *ei* Ed. — 8. A. *latine*] *latina* BEd. — 10. *nisi*] A *non*; über *on* ist *isi* geschrieben. — *cui*] *quis* Ed. B *cui*] *i* über der Linie. — 11. *ordine*] *ordinem* Ed. — 15. *dilectis*] *delictis* Ed.

2. Das Mommsensche Verzeichnis.

p. 144 M.

Incipit indiculum ueteris testamenti qui sunt libri canonici sic

Genesis	uersus IIIIDCC
Exodus	uēr III
Numeri	uēr III [p. 145 M.
Leuiticus	uēr IICCC
Deuteronomium	uēr IIDCC
Hiesu Naue	uēr MDCCL
Iudicum	uēr MDCCL
Fiunt libri VII	uēr XVIIIC
Rut	uēr CCL
Regnorum liber I	uēr IICCC
Regnorum liber II	uēr IICC
Regnorum liber III	uēr IIDL
Regnorum liber IIII	uēr IICCL
Fiunt	uersus VIIIID
Paralipomenon liber I	uēr IIXL
liber II	uēr IIC
Machabeorum liber I	uēr IICCC
liber II	uēr MDCCC
Iob	uēr MDCC
Tobias	uēr DCCCC
Hester	uēr DCC
Iudit	uēr MC
Psalmi Dauitici CLI	uēr V

[C = Codex Cheltenhamensis; G = Cod. Sangallensis]. 1. *ueteri* C 3—8. *uer . n* C (C > die Zahl 3—8). 6. *Leuiticus* G¹. *Leuiticum* G²C. 8. *Ihu* C. 10. C *n* nach *uer*. *XVIIICC* Hilgenfeld. 11. *CCI*: C Momms. „wohl CCL". 14 *liber II* G | *IID* C. 16. *VIIID* G. 17. C *Paralipomen* | C > *uer*. 21. C *MDCCC*. 22. G *VIID*. 23. C > *uēr DCC*, G *uer VIIDCC*. 25. C *Dauid*.

Salomonis uer VID
Prophetae maiores uer XVCCCLXX numero IIII
Esaias uer IIIDLXXX
Ieremias uer IIIICCCCL
Daniel uer MCCCL
Ezechiel uer IIICCCXL
Prophetae XII uer IIIDCCC
Erunt omnes uersus numero LXVIIIID

Sed ut in apocalypsi Iohannis dictum est: *'uidi XXIIII seniores mittentes coronas suas ante thronum.'* maiores nostri probant, hos libros esse canonicos et hoc dixisse seniores.

Item indiculum noui testamenti [p. 146 M.

Euangelia IIII Mattheum ur IIDCC
Marcum uer MDCC
Iohannem ur MDCCC
Lucam ur IIICCC
Fiunt omnes uersus X
Eplae Pauli n XIII
Actus aplorum uer IIIDC
Apocalipsis uer MDCCC
Eplae Iohannis III ur CCCL
[una sola]
Eplae Petri II uer CCC
[una sola].

Quoniam indiculum versuum in urbe Roma non ad liquidum, sed et alibi auariciae causa non habent integrum,

1. C *VD.* 2. *profetas* C | C: *XVI.* 2. C///*saias* darüber *Y.* 5. G *Hieremias.* 6. G *Danihel.* 7. C *IIIDCCC.* 8. C *profetas.* G *prophete.* 9. C *uer. n.* G *uersi numero*, > die Zahl. 10. Apoc. 4, 10 *apocalipsi* G *apocalypsis* C. 12. *hoc*] *hos* G. 14. *matheum* C. 14. *Marcum* nach *Joh.* G | *marcus* C. 17. *Luca* C *Lucas* G (*IIICC* C, *IIICCC* G? vgl. Hermes XXV 637). 19. *XIIII* G. 20. *actuum* G. 21. G >. *uer.* 22. *CCCCL* C. 23. 25. *una sola* > G. 26. *aliqui dum* C, *aliquidum* G, *ad liquidum* Mommsen. 27. G > *et*

per singulos libros computatis syllabis posui numero XVI uersum Virgilianum omnibus libris numerum adscribsi

Indiculum Caecili Cipriani p. 147 M.	Hartel:
1. ad Donatum CCCCX	= I.
2. ad uirgines D	= IV.
3. de lapsis DCCCLXXX	= VI.
4. de opere et elemosyna DCLXX	= XI.
5. ad Demetrianum DXXXV	= X.
6. de aeclesiae unitate DCC	= V.
7. de zelo et liuore CCCCXX	= XIII.
8. de mortalitate DL	= VIII.
9. de patientia D	= XII.
10. ad Fortunatum DCCCLX	= IX.
11. de domini oratione DCCXL	= VII.
12. ad Quirinum libri III I DL II DCCCCL III DCCLXX	= III.
13. ad Antoninum DCL	= ep. LV.
14. de calice dominico CCCCL	= ep. LXIII.
15. de laude martyrum DCCCXXX	= lib. spur. III.
16. ad confessores martyrum CXL	= ep. X.
17. Moysi et Maximo LXX	= ep. XXVIII.
18. ad eosdem alia CXX	= ep. XXXVII.
19. de precando deum CXC	= ep. XI.
20. ad clerum LIIII	= ep. XXXVIII.
21. Aurelio lectori pro ordinatione CXL	fehlt.
22. Celerino C	= ep. XXXIX.

1. G > *libros.* | *posui* C. | G > XVI. 2. G *uersus.* G > *omnibus—adscribsi.* 3. *cecili* C, *caecili* G. 6. C: *DCCCCLXXX.* 7. G *aelimosine* | G: *DCCLXX.* 9. C: *DCCL.* 12. C: *DCCCLX.* 13. C: *DCCLX.* 14. C > *DCCXL*, G: *DCCL*^{LX}. 15. *IIII*] G *IIII.* 16. C: *DCCCL.* 18. *Antonianum* C, *Antonium* G. 20. *martyrii* C. *martirum* G. 21. *ad confessione martirum* G. 22. *monsi* G. 25. *clero* G. 26. *Aurilio* G. | *ordinato* C, *ordinatione CXI* G.

23. ad Iubaianum DL	= ep. LXXIII.
24. ad Quintum C	= ep. LXXI.
25. ad episcopos XIII ñ XXX	fehlt.
26. ad episcopos ñ CXX	fehlt.
27. sententiae episcoporum DXX	= XIV.
28. ad Pompeium CCXC	= ep. LXXIV.
29. ad Stephanum C	fehlt.
30. ad Fidum CVI	= ep. LXIV.
31. ad Magnum CCLXXXIIII	= ep. LXIX.
32. ad Martialem CCCL	= ep. LXVII.
33. Luci ad Eucratium XL	= ep. II.
34. Felici et ceteris XX	fehlt.
35. de Numidia conf. XXX p. 148 M.	= ep. XL.
36. ad Florentium CCVII	= ep. LXVI.
37. ad presb LXXII	= ep. XII.
38. ad eosdem et diac. XXV	= ep. XXXII.
39. ad clerum urb LXX	= ep. XX.
40. Romani resc CCXV	= ep. XXX.
41. aduersus Iud. CCXC	= lib. sp. IX.
42—50. ed Cornelium VIII MCVIII	= ep. XLIV. XLV. XLVII. XLVIII. LI. LII. LIX. LX.
51. uita Cypriani DC	= uita per Pontium.

Fiunt omnes uersus ñ $\overline{\text{XVIIID}}$ uersi.

Cod. Sangallens. 133 sc. IX p. 488—492. Cod. Cheltenham. 12266 sc. X. ThdMommsen, Hermes 21, 1886, 142—156. 25, 1890, 636 f. ThdZahn, Gesch. 2, 143—156. 1007—1012. JhWeiss, Zeitschr.

---

1. *Iobianum* C, *Iabaianum* G. 3. *ad e prb* C, *ad efesius* (corr. zu *efph.XIIIXXX* G. 4. *ad Ef^{e}hesius CXX* G. 8. *fidem* G. 9. G *Magnium. CLXXXIIII.* 10. G. *de Marciale.* 11. G *Egracium.* 13. G: *Numedia* 14. G *CCVIII.* 15. G *LXX^{II}.* 16 u. 17 in G nachgetragen. 18. G *Romani res CCCXV.* 20. *Cornilium* | C: *VIIII.* 26. G *uersi.*

f. wiss. Theol. 30. 1887. 157—171. WmSanday. in den Studia biblica et ecclesiastica ed. by CHTurner 3. Oxford 1891. 217—303. — Für Cyprian KGötz, Gesch. d. cyprianischen Literatur bis z. d. Zt. d. ersten erhaltenen Hss. (Diss. Marburg) Basel 1891. AdHilgenfeld, Zeitschr. f. wiss. Theol. 35. 1892, 491—495.

---

3. Das Verzeichnis im Codex Claromontanus.

[Cod. Paris. bibl. Nat. gr. 107.]

fol. 467[u]

Uersus scribturarum sanctarum
ita Genesis uersus IIIID
Exodus uersus IIIDCC
Leuiticum uersus IIDCCC
Numeri uersus IIIDCL
Deuterenomium uer. IIICCC
Iesu Nauue uer. II
Iudicum uer. II
Rud uer. CCL
Regnorum uer.
primus liber uer. IID
secundus lib. uer. II
tertius lib. uer. IIDC
quartus lib. uer. IICCCC
Psalmi Dauitici uer. U
Prouerbia uer. IDC
Aeclesiastes DC
Cantica canticorum CCC
Sapientia uers. I
Sapientia IHU uer. IID
XII Profetae uer. IIICX
f. 468[r] Ossee uer. DXXX
Amos uer. CCCCX
Micheas uer. CCCX
Ioel uer. XC

Abdias uer. LXX
Ionas uer. CL
Naum uer. CXL
Ambacum uer. CLX
Sophonias uer. CXL
Aggeus uers. CX
Zacharias uer. DCLX
Malachiel uer. CC
Eseias uer. $\overline{\text{III}}$DC
Ieremias uer. IIIILXX
Ezechiel uer. $\overline{\text{III}}$DC
Daniel uer. $\overline{\text{I}}$DC
Maccabeorum sic.
lib. primus uer. $\overline{\text{II}}$CCC
lib. secundus uer. $\overline{\text{II}}$CCC
lib. quartus uer. $\overline{\text{I}}$
Iudit uer. $\overline{\text{I}}$CCC
Hesdra $\overline{\text{II}}$D
Ester uer. $\overline{\text{I}}$
Iob uer. $\overline{\text{I}}$DC
Tobias uer. $\overline{\text{I}}$
Euangelia IIII
Mattheum uer. $\overline{\text{II}}$DC
Iohannes uer. $\overline{\text{II}}$
Marcus uer. $\overline{\text{I}}$DC
Lucam uer. $\overline{\text{II}}$DCCCC
Epistulas Pauli
ad Romanos uer. $\overline{\text{I}}$XL
ad Chorintios ·I· uer. $\overline{\text{I}}$LX
ad Chorintios ·II· uer. LXX
ad Galatas uer. CCCL
ad Efesios uer. CCCLXXV

57] hinter dieser Zeile sind 3 Linien (Philipp., 1. 2 Thess.) durch Versehen ausgefallen.

ad Timotheum ·I· uer. CCVIII
ad Timotheum ·II· uer. CCLXXXVIIII
ad Titum uer. CXL
ad Colosenses uer. CCLI
ad Filimonem uer. L
ad Petrum prima CC
ad Petrum ·II· uer. CXL
65 f. 468u Iacobi uer. CCXX
Pr. Iohanni epist. CCXX
Iohanni epistula ·II· XX
Iohanni epistula ·III· XX
Iudae epistula uer. LX
70 Barnabae epist. uer. DCCCL
Iohannis reuelatio $\overline{\text{ICC}}$
Actus apostolorum $\overline{\text{IIDC}}$
Pastoris uersi $\overline{\text{IIII}}$
Actus Pauli uer. $\overline{\text{IIIDLX}}$
75 Reuelatio Petri CCLXX.

70 Barnabae ep. = Hebr. (s. o. S. 26, 13).

Cod. Paris. gr. 107 (Codex Claromontanus = D^{paul}). Erste Ausgabe in Patrum apostolicorum opera ed. JBCotelier I Amstelaed. 1724 p. 8, CTischendorf, Codex Claromontanus siue epistulae Pauli omnes Graece et Latine etc. Lips. 1852, 4°, p. 468 sq. ThZahn, Gesch. II, 157—172. 1012 f. CAuCredner, Gesch. d. NTl. Kanons, hrsg. v. GuVolkmar Berl. 1860, S. 175—179.

4. Aus dem 39. Festbriefe des Athanasius. (v. J. 367.)

1.

1. Ἀλλ' ἐπειδὴ περὶ μὲν τῶν αἱρετικῶν ἐμνήσθημεν ὡς νεκρῶν, περὶ δὲ ἡμῶν ὡς ἐχόντων πρὸς σωτηρίαν τὰς θείας γραφὰς καὶ φοβοῦμαι μήπως, ὡς ἔγραψε Κορινθίοις Παῦλος, τινὲς

2 ἡμῶν δὲ Z. 3 τινὲς Rhallis, Pitra. ὀλίγοι Z. u. die Ausgaben des Ath. — Vgl. 2. Kor. 11, 2.

τῶν ἀκεραίων ἀπὸ τῆς ἁπλότητος καὶ τῆς ἀγνότητος πλανηθῶσιν ὑπὸ τῆς πανουργίας τινῶν ἀνθρώπων καὶ λοιπὸν ἐντυγχάνειν ἑτέροις ἄρξωνται τοῖς λεγομένοις ἀποκρύφοις ἀπατώμενοι τῇ ὁμωνυμίᾳ τῶν ἀληθινῶν βιβλίων· παρακαλῶ ἀνέχεσθαι, εἰ περὶ ὧν ἐπίστασθε, περὶ τούτων κἀγὼ μνημονεύων γράφω διά τε τὴν ἀνάγκην καὶ τὸ χρήσιμον τῆς ἐκκλησίας. 2. μέλλων δὲ τούτων μνημονεύειν χρήσομαι πρὸς σύστασιν τῆς ἐμαυτοῦ τόλμης τῷ τύπῳ τοῦ εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ λέγων καὶ αὐτός· ἐπειδήπερ τινὲς ἐπεχείρησαν ἀνατάξασθαι ἑαυτοῖς τὰ λεγόμενα ἀπόκρυφα καὶ ἐπιμίξαι ταῦτα τῇ θεοπνεύστῳ γραφῇ, περὶ ἧς ἐπληροφορήθημεν, καθὼς παρέδοσαν τοῖς πατράσιν οἱ ἀπ' ἀρχῆς αὐτόπται καὶ ὑπηρέται γενόμενοι τοῦ λόγου, ἔδοξε κἀμοὶ προτραπέντι παρὰ γνησίων ἀδελφῶν καὶ μαθόντι ἄνωθεν, ἐξῆς ἐκθέσθαι τὰ κανονιζόμενα καὶ παραδοθέντα πιστευθέντα τε θεῖα εἶναι βιβλία, ἵνα ἕκαστος, εἰ μὲν ἠπατήθη, καταγνῷ τῶν πλανησάντων, εἰ δὲ καθαρὸς διαμείνας, χαίρῃ πάλιν ὑπομιμνησκόμενος.

3. Ἔστι τοίνυν τῆς μὲν παλαιᾶς διαθήκης βιβλία τῷ ἀριθμῷ τὰ πάντα εἰκοσιδύο — τοσαῦτα γάρ, ὡς ἤκουσα, καὶ τὰ στοιχεῖα τὰ παρ' Ἑβραίοις εἶναι παραδέδοται — τῇ δὲ τάξει καὶ τῷ ὀνόματί ἐστιν ἕκαστον οὕτω· πρῶτον Γένεσις, εἶτα Ἔξοδος, εἶτα Λευϊτικόν, καὶ μετὰ τοῦτο Ἀριθμοί, καὶ λοιπὸν τὸ Δευτερονόμιον. 4. ἑξῆς δὲ τούτων ἐστὶν Ἰησοῦς ὁ τοῦ Ναυὴ καὶ Κριταὶ καὶ μετὰ τοῦτο ἡ Ῥούθ. καὶ αὖθις ἑξῆς Βασιλειῶν βιβλία τέσσαρα καὶ τούτων τὸ μὲν πρῶτον καὶ δεύτερον εἰς ἓν βιβλίον ἀριθμεῖται, τὸ δὲ τρίτον καὶ τέταρτον ὁμοίως εἰς ἕν· μετὰ δὲ ταῦτα Παραλειπομένων πρῶτον καὶ δεύτερον, ὁμοίως

---

2 ὑπὸ Z.; ἀπὸ Ausgg. τινῶν] τῶν Rhallis. 4 ἀληθῶν Rhallis. παρακαλῶ· ἀνέχεσθε Z. 10 ταῖς θεοπνεύστοις γραφαῖς Syr. 11 Vgl. Luk. 1, 2 f. 13 ἀδελφῶν] + καὶ ὑποδεξαμένῳ Syr. καὶ] ὡς Syr. 13 f. ὁρίζεσθαι ἐν κανόνι τὰ παραδοθέντα καὶ τῇ ἁγίᾳ ἐκκλησίᾳ πιστευθέντα θεῖα εἶναι βιβλία Syr. 16 εἰ δὲ Syr., Pitra; ὁ δὲ Edd. Z. ὑπομιμνησκόμενος] + τούτων Syr. 21 ἕκαστον] + αὐτῶν Syr. πρώτη Rhallis. 23 τούτοις Ausgg. außer Z. 24 αὖθις] πάλιν Z. 25 τέσσαρα βιβλία Z. καὶ τούτων] ὧν Z. 26 καὶ > Pitra. ὁμοίως εἰς ἓν Pitra.

εἰς ἓν βιβλίον ἀριθμούμενα· εἶτα Ἔσδρας πρῶτος καὶ δεύτερος εἰς ἕν. 5. μετὰ δὲ ταῦτα βίβλος Ψαλμῶν καὶ ἓξῆς Παροιμιῶν, εἶτα Ἐκκλησιαστὴς καὶ Ἆισμα ᾀσμάτων· πρὸς τούτοις ἐστὶ καὶ Ἰώβ. 6. καὶ λοιπὸν Προφῆται, οἱ μὲν δώδεκα εἰς ἓν βιβλίον ἀριθμούμενοι· εἶτα Ἡσαΐας, Ἱερεμίας καὶ σὺν αὐτῷ Βαρούχ, Θρῆνοι καὶ Ἐπιστολή, καὶ μετ' αὐτῶν Ἰεζεκιὴλ καὶ Δανιήλ. ἄχρι τούτων τὰ τῆς παλαιᾶς διαθήκης ἵσταται.

7. Τὰ δὲ τῆς καινῆς πάλιν οὐκ ὀκνητέον εἰπεῖν· ἔστι γὰρ ταῦτα· Εὐαγγέλια τέσσαρα κατὰ Ματθαῖον, κατὰ Μάρκον, κατὰ Λουκᾶν καὶ κατὰ Ἰωάννην. 8. εἶτα [καὶ] μετὰ ταῦτα Πράξεις ἀποστόλων καὶ Ἐπιστολαὶ καθολικαὶ καλούμεναι τῶν ἀποστόλων ἑπτὰ οὕτως· Ἰακώβου μὲν μία, Πέτρου δὲ δύο, εἶτα Ἰωάννου τρεῖς καὶ μετὰ ταύτας Ἰούδα μία. 9. πρὸς τούτοις Παύλου ἀποστόλου εἰσὶν ἐπιστολαὶ δεκατέσσαρες, τῇ τάξει γραφόμεναι οὕτως· πρώτη πρὸς Ῥωμαίους, εἶτα πρὸς Κορινθίους δύο, καὶ μετὰ ταύτας πρὸς Γαλάτας καὶ ἑξῆς πρὸς Ἐφεσίους, εἶτα πρὸς Φιλιππησίους καὶ πρὸς Κολοσσαεῖς καὶ πρὸς Θεσσαλονικεῖς δύο καὶ ἡ πρὸς Ἑβραίους. καὶ ἑξῆς πρὸς μὲν Τιμόθεον δύο, πρὸς δὲ Τίτον μία καὶ τελευταία ἡ πρὸς Φιλήμονα μία· καὶ πάλιν Ἰωάννου Ἀποκάλυψις.

10. Ταῦτα πηγαὶ τοῦ σωτηρίου, ὥστε τὸν διψῶντα ἐμφορεῖσθαι τῶν ἐν τούτοις λογίων. ἐν τούτοις μόνοις τὸ τῆς εὐσεβείας διδασκαλεῖον εὐαγγελίζεται. μηδεὶς τούτοις ἐπιβαλλέτω μηδὲ τούτων ἀφαιρείσθω τι. περὶ δὲ τούτων ὁ κύριος Σαδδουκαίους μὲν ἐδυσώπει λέγων· 'πλανᾶσθε μὴ εἰδότες τὰς γραφὰς [μηδὲ τὰς δυνάμεις αὐτῶν]', τοὺς δὲ Ἰουδαίους παρῄνει 'ἐρευνᾶτε τὰς γραφάς, ὅτι αὐταί εἰσιν αἱ μαρτυροῦσαι περὶ ἐμοῦ'.

---

2 Ψαλμῶν] + μία Syr. Παροιμιῶν] + βιβλίον ἕν Syr. 6 Ἐπιστολή] + εἰς βιβλίον ἕν Syr. 8 γὰρ] δὲ Z. 9 εὐαγγελιστῶν τέσσαρες Syr. 10 εἶτα καὶ > Syr. καὶ > Z. 15 δύο] + εἶτα Pitra. Γαλάτας] + μία Syr. Z. 16 Ἐφεσίους] + μία Syr. Z. καὶ ἑξῆς > Z. 17 Φιλιππησίους] + μία Z. Κολοσσαεῖς] + μία Syr. Z. Θεσσαλονικέας Z. 18 ἡ > Syr. ἑξῆς Rhallis, Syr. Z. εὐθὺς Pitra. 21 τοῦ > Z. τοὺς διψῶντας Syr. 22 λογίων] + τῆς ζωῆς Syr. 23 Vgl. Apok. 22, 18 f. 25 Matth. 22, 29. 26 μηδὲ — αὐτῶν > Syr. u. die Ausg. des Athanasius. Joh. 5, 39. παρῄνει] + λέγων Syr.

11. Ἀλλ᾽ ἕνεκά γε πλείονος ἀκριβείας προστίθημι καὶ τοῦτο, γράφων ἀναγκαίως ὡς [ὅτι] ἐστὶ καὶ ἕτερα βιβλία τούτων ἔξωθεν, οὐ κανονιζόμενα μέν, τετυπωμένα δὲ παρὰ τῶν πατέρων ἀναγινώσκεσθαι τοῖς ἄρτι προσερχομένοις καὶ βουλομένοις κατηχεῖσθαι τὸν τῆς εὐσεβείας λόγον· Σοφία Σολομῶντος καὶ Σοφία Σιρὰχ καὶ Ἑσθὴρ καὶ Ἰουδὶθ καὶ Τωβίας καὶ Διδαχὴ καλουμένη τῶν ἀποστόλων καὶ ὁ Ποιμήν. 12. καὶ ὅμως, ἀγαπητοί, κἀκείνων κανονιζομένων καὶ τούτων ἀναγινωσκομένων, οὐδαμοῦ τῶν ἀποκρύφων μνήμη, ἀλλὰ αἱρετικῶν ἐστιν ἐπίνοια, γραφόντων μὲν ὅτε θέλουσιν αὐτά, χαριζομένων δὲ καὶ προστιθέντων αὐτοῖς χρόνους, ἵνα ὡς παλαιὰ προφέροντες πρόφασιν ἔχωσιν ἀπατᾶν ἐκ τούτων τοὺς ἀκεραίους.

WmBeveredge, Synodicon 2, 1672, Appendix 221. GARhallis et MPotlis, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων 4, Athen 1854, 78—80. JBPitra, Juris ecclesiastici Graecorum historia et monumenta, Romae 1864, 1. 570. ThdZahn, Geschichte 2, 203—212. Grundriß² 86—92 (Text und Apparat) [= Z.].

2.

Die koptischen Reste des Festbriefes.

〈Jesus sprach zu〉 seinen Jüngern: „was ich euch in der Finsternis sage, sprechet es aus im Lichte! und was ihr mit euren Ohren höret, verkündet es auf den Dächern!“ Denn die Worte, welche die Jünger verkündigten, waren nicht die ihrigen, sondern die, welche sie vom Erlöser gehört hatten. Deswegen, selbst wenn Paulus lehrt, ist es vielmehr Christus, der in ihm redet und selbst wenn er in betreff des Herrn sagt: „Er hat Lehrer in den Gemeinden gesetzt“, so unterrichtet er sie vielmehr zuerst und darnach sendet er sie aus.

2 ὡς ὅτι > Pitra; ὅτι 3 Codd. bei Pitra; ὅτι > Rhallis Syr. 4 τοῖς βουλομένοις προσέρχεσθαι τῇ κατηχήσει καὶ τῷ τῆς εὐσεβείας λόγῳ Syr. λόγον] + ἔστι δὲ ταῦτα Syr. 6 Ἰουδήθ Rhallis. Pitra. 12 τούτου Z.

1 Matth. 10, 27. 8 1. Kor. 12, 28.

Ein jeder nun zwar, der in der Kreatur — ihre Natur ist, belehrt zu werden, unser Herr aber und Schöpfer ist ein Lehrer von Natur, denn er ist nicht durch einen andern unterrichtet, um Lehrer zu werden, vielmehr alle Menschen, selbst wenn sie Lehrer genannt werden, sind zuvor Schüler gewesen. Auch lehren sie einen jeden, indem der Erlöser ihnen die Erkenntnis des Geistes darreicht, damit „sie alle von Gott gelehrt sein werden". Unser Herr aber und unser Erlöser Jesus Christus, gleichsam der Logos des Vaters und durch keinen andern unterrichtet, er ist mit Recht allein der Lehrer, wie ich euch gesagt habe. Daher „wunderten sich die Juden, da sie ihn hörten, und sprachen: „Wie versteht dieser die Schriften, da er nicht unterrichtet ist?" Deswegen nun, weil er in der Synagoge lehrte und die Kranken heilte, verfolgten ihn die Juden. Deswegen von ihren Füßen bis zu ihrem Haupte sind sie nicht gewesen entbehrend der Wunden noch der Striemen, sondern eine derartige Frechheit ist ihnen zur großen Torheit geworden. Denn „nicht sind sie verständig geworden", wie geschrieben stehet, „noch weise geworden, sondern sind wandelnd in der Finsternis".

Und zu ihnen sind aus den Häresien diese, mit welchen sie sich selbst vermischt haben, die elenden Meletianer ⟨gekommen⟩. Dadurch, daß sie ihn (erg. den Herrn) verleugnen, wandelten sie an Orten, an denen kein Wasser, und haben verlassen die Quelle des Lebens. Deswegen, selbst wenn sie in betreff des Pascha reden ⟨so geschieht es⟩ in Verstellung um der Ehre der Menschen willen, und ein Trauerbrod ist ihre Versammlung, weil sie böswillig gegen die Wahrheit sinnen. Daher spreche, wer eine derartige Versammlung sehen wird, das Wort, welches gleichsam für sie geschrieben: „Warum toben die Heiden und

8 Joh. 6, 45. 10 Vgl. Matth. 23, 8. 12 Joh. 7, 15. 16 Vgl. Jes. 1, 6. 19 Ps. 82, 5. 24 Vgl. Jer. 17, 13. 2, 13. 32 Ps. 2, 1.

sinnen die Völker Nichtiges?“ Denn es versammeln sich die Juden nach Art des Pontius Pilatus, die Arianer aber und Meletianer nach Art des Herodes, nicht damit sie feiern, sondern damit sie den Herrn verlästern, indem sie sprechen: „Was ist Wahrheit?“ und wiederum: „Hinweg mit diesem, kreuzige ihn, laß uns aber Barrabas los!“ Denn wie Barrabas zu bitten ist zu sagen: „Ein Geschöpf ist der Sohn Gottes“ und „es gab eine Zeit, wo er nicht war“.

Dies ist nun kein Wunder, daß sie tot in ihrem Unglauben geblieben sind, dadurch daß sie gebunden sind an ihre bösen Gedanken, wie die Aegypter an ihre eigenen Wagenachsen gebunden wurden. Wir aber mögen jetzt wiederum feiern gemäß den Ueberlieferungen unserer Väter, indem wir die heiligen Schriften besitzen, die für uns genügen, um uns vollkommen zu belehren. Wenn wir in ihnen mit Aufmerksamkeit und gutem Gewissen lesen, „werden wir sein, wie der Baum, der gepflanzt ist an Wasserläufen, der seine Frucht bringen wird zu seiner Zeit, und dessen Blätter nicht verwelken werden“.

Aber da ich ja gesagt habe, daß die Häretiker eitel sind, daß wir aber die von Gott eingegebenen Schriften besitzen, um durch sie gerettet zu werden, und ich fürchte, daß etwa, wie Paulus den Korinthern geschrieben hat, „durch Menschenarglist Arglose von der Lauterkeit und Heiligkeit ab, die zu Christus führt“, verführt werden und in Zukunft beginnen in den Apokryphen zu lernen, getäuscht durch den Namen von echten Büchern, gleichsam als gehörten jene zu ihnen — so ermahne ich euch, auszuhalten und zu sehen, ob die Bücher, welche ihr kennt, diese sind, von denen ich euch wegen der Notwendigkeit und des Nutzens der Kirche schreiben will.

---

5 Joh. 18, 38. Luk. 23, 18. 21. Joh. 19, 15. 16 Ps. 1, 3.
24 2. Kor. 11, 3.

Indem ich aber den Entschluß fasse, ⟨dieser⟩ zu gedenken, werde ich mich des Vorbildes des Evangeliums des Evangelisten Lukas bedienen, indem ich mein Wagnis empfehle und also spreche: ⟨da nun einige⟩ versucht haben, für sich selbst die sogenannten Apokryphen zu verfassen, und sie mit der von Gott eingegebenen Schrift zu vermischen, diese, in der wir beglaubigt sind, wie sie unsern Vätern überliefert haben die, welche von Anfang an mit ihren Augen gesehen haben und Diener des Wortes geworden sind — so habe auch ich mich entschlossen, indem ich von Anfang an erforscht habe, — dadurch, daß echte Brüder mich bewogen haben — euch zu zeigen die Bücher, welche sie kanonisiert und uns überliefert haben, und die gleichsam beglaubigt sind, daß sie von Gott sind, auf daß der, welcher getäuscht ist, diejenigen, welche ihn getäuscht haben, verdamme, wer aber rein geblieben, sich freue, indem er an die kanonisierten Bücher erinnert wird.

Die des Alten Testamentes sind 12 an ihrer Zahl, denn dies sind die, welche uns überliefert sind, indem sie sind gleichsam bei uns, also ⟨bei⟩ den Hebräern. Die Ordnung aber ihrer Vorlesung und ihre Namen sind diese:

Zuerst Genesis, dann Exodus, dann Leviticus, nach diesem aber Numeri und Deuteronomium. Ferner Josua, Sohn des Naue, und Richter und Ruth. Darauf vier Bücher der Könige, das erste und das zweite Buch werden als eins gerechnet, das dritte und vierte, ⟨ebenfalls⟩ als eins gerechnet. Nach diesen die beiden Bücher der Chronik, gerechnet als eins, ebenso das erste und zweite Buch ⟨Esra⟩, gerechnet als eins. Darauf das Buch der Psalmen und die Sprüche, dann der Prediger und das Hohelied; zu diesen aber auch Hiob. Ferner die Propheten; zwölf Propheten als ein Buch gerechnet; nach diesen Jesaias und Jeremias, indem mit ihm verbunden Baruch und Brief, und nach

diesem Ezechiel und Daniel. — Bis hierher sind die Bücher des Alten Testamentes.

Die des Neuen Testamentes — nicht ziemt es sich, Bedenken zu tragen, sie zu sagen — d. h. diese: Vier Evangelien: das nach Matthäus, das nach Marcus, das nach Lucas, das nach Johannes. Dann die Acta der Apostel und die sieben katholischen Briefe, einer des Jakobus, zwei des Petrus, drei des Johannes, ein anderer des Judas. Zu diesen aber 14 Briefe des Apostels Paulus, geschrieben in der Ordnung also: Zuerst an die Römer, darauf zwei an die Korinther, dann an die Hebräer, dann an die Galater und an die Epheser, dann an die Philipper und an die Kolosser. Nach diesen zwei an die Thessalonicher, darauf zwei an Timotheus und an Titus, zuletzt an Philemon. Nach diesen aber die Apokalypse des Johannes.

Das sind die Quellen des Heils. Daher möge der Dürstende von den in ihnen befindlichen Worten genießen, denn in ihnen wird die Lehre der Frömmigkeit verkündigt. Niemand darf zu diesen (etwas) hinzufügen und von ihnen (etwas) wegnehmen. Denn deswegen hat der Herr die Sadducäer getadelt, indem er sprach: „Ihr seid im Irrtum, da ihr nicht die Schriften, noch die Kraft Gottes kennt“; er belehrte aber auch die Juden sagend: „Erforschet die Schriften, denn jene sind es, die von mir zeugen“.

Damit ich aber euch noch mehr sicher mache, will ich auch dieses Wort notwendig zu dem Gesagten hinzufügen, daß es andere Bücher außerhalb von diesen gibt, die nicht kanonisiert, aber von unsern Vätern bestimmt sind, gelesen zu werden von denen, die neu hinzukommen und in den Worten der Frömmigkeit unterrichtet zu werden wünschen: die Weisheit Salomos, die Weisheit ⟨Jesu⟩, des Sohnes Sirach, und Esther und Judith und Tobias und die Didache

19 Deut. 4, 2. Apoc. 22, 18. 21 Matth. 22, 29. 23 Joh. 5, 39.

der Apostel — nicht meine ich die, von der gesagt wird, daß sie das Deuteronomium tadelt — und der Hirte. Dennoch, o meine Geliebten, indem unsere Väter die ersteren Bücher kanonisiert, diese aber zu lesen bestimmt haben, haben sie überhaupt nie ein apokryphes Wort erwähnt, sondern eine derartige Verschlagenheit ist Sache der Häretiker, denn sie sind es, die sie schreiben, wenn sie wollen, und sie legen ihnen Zeiten bei, damit sie sie aus den Alten bringen und Grund haben, diese Einfältigen zu täuschen.

Groß aber ist die Verstockung derer, welche dieses tun und sich nicht fürchten vor dem Wort, das geschrieben: „Nicht sollt ihr hinzufügen zu dem Wort, das ich euch befehle, noch wegnehmen von ihm.“ Wer hat die Einfältigen glauben gemacht, daß jene Bücher die des Henoch sind, da es keine Schriften von Moses gibt? Woher, daß sie sagen werden: Jesaias hat apokryphe Bücher? Dieser, welcher auf den hohen Bergen offen predigt und der spricht: „Nicht habe ich im Verborgenen geredet, noch an einer Stätte finsteren Landes?“ Wie hat Moses apokryphe Bücher? Dieser, welcher das Deuteronomium verfaßte, indem er Himmel und Erde zu Zeugen machte?

Aber diese Sache ist zu nichts anderem, wenn nicht zum Jucken der Ohren und zur Erwerbsquelle für die Frömmigkeit und zur Gefallsucht der Weiber. Es hat aber über derartige Menschen Paulus zuvor seinem Jünger geschrieben: „Es wird eine Zeit kommen, wo man die gesunde Lehre nicht erträgt, sondern nach seinen eigenen Lüsten sich Lehrer erzeugt, indem ihre Ohren jucken und ihre Ohren sich von jenen abwenden, und sich zu Mythen hinwenden“. Denn in Wahrheit sind die Apokryphen Mythen, und nichtig ist die Aufmerksamkeit auf sie, weil sie

11 Deut. 4, 2. 17 Vgl. Jes. 40, 9. 18 Jes. 45, 19. 21 Vgl. Deut. 32, 1. 23 Vgl. 2. Tim. 4, 3. — Vgl. 1. Tim. 6, 5. 24 Vgl. 2. Tim. 3, 6. 26 2. Tim. 4, 3 f.

nichtige und abscheuliche Stimmen sind. Denn dies sind Anfänge von Zwistigkeiten, und ein derartiges Ziel ist Streit von Menschen, die nicht nach dem Nutzen der Kirche fragen, sondern begehren geehrt zu werden von denen, die sie getäuscht haben, damit man dadurch, daß sie neue Sachen (Worte) verkündigen, von ihnen denkt, daß sie groß sind. Also geziemt es sich, daß wir derartige Bücher ablehnen, denn selbst wenn man ein nützliches Wort in ihnen findet, dennoch ist es gut, ihnen nicht zu glauben. Denn das ist Sache der Arglist derer . . . .

* * *

. . . . in den Schriften. Ich habe mich mit diesen begnügt, daß sie euch die Erinnerung geben, damit dadurch, daß ihr die heiligen Vorbilder besitzt und vortrefflich die Worte der heiligen Schrift verwaltet, ihr vernehmen werdet bis zu einer Zeit (?): „Ei du guter und getreuer Knecht, da du treu warest über Weniges, werde ich dich setzen über Vieles“. Ich habe nämlich dieses nicht geschrieben, gleichsam um sie zu belehren, denn nicht bin ich gelangt zu derartigem Gewicht, sondern als ich hörte, daß die Häretiker, vielmehr die elenden Meletianer, sich der sogenannten Apokryphen rühmen, deswegen habe ich alles, was ich von meinem Vater gehört habe, euch kund getan, indem ich gleichsam bin mit euch und ihr mit mir in einem Hause, welches ist die Gemeinde des lebendigen Gottes, Säule und Pfeiler der Wahrheit. Diese läßt uns dadurch, daß wir zu einem Orte kommen, reinigen von allem Schmutze, von Zweifel und Zank und Hochmut der Kinder und laßt uns begnügen mit der von Gott inspirierten Schrift, daß sie uns lehre, deren Bücher wir mit den obigen Worten angegeben haben, welche es sind und wie viel an Zahl. Denn in dieser Gestalt feiern wir jetzt in geziemender Weise

16 Matth. 25, 21. 24 Vgl. 1. Tim. 3, 15. 29 Vgl. 2. Tim. 3, 16.

nicht im alten Sauerteig, noch im Sauerteig der Schlechtigkeit und Hurerei, sondern im Ungesäuerten der Reinheit und Wahrheit.

Wir werden beginnen die heilige Tessarakoste am 25. Mechir, die große Woche des heilbringenden Passah am letzten Phamenoth und werden beenden das heilige Fasten am 5. Pharmuthi gemäß dem Worte des seligen Evangelisten Markus.

Danach werden wir auch in den 7 Wochen der heiligen Pentekoste feiern, indem wir gedenken der Armen und Anteile senden gegenseitig und den Bedürftigen gemäß dem Worte des Esra mit einem Worte, indem wir alles vollbringen lobpreisend Gott gemäß der Verkündigung des Paulus in Christo Jesu unserm Herrn, durch welchen ihm Ehre und Macht mit dem heiligen Geiste bis in alle Ewigkeit, Amen.

Grüßet euch untereinander mit dem heiligen Kuß! Es grüßen euch alle Brüder, die bei mir sind. Ich tue euch aber auch diese Sache kund, daß, nachdem entschlafen ist der selige Lampon, der Bischof von Darnis, man eingesetzt hat ....

CSchmidt, Der Osterfestbr. des Athan. v. Jahre 367, Nachr. d. Gött. Ges. d. Wiss. 1898, 169—203; ders., Ein neues Fragm. d. Osterfestbr. des Athan. v. Jahre 367, ebd. 1901, 326—349. AlfrRahlfs, ebd. 1899, 72—79. RchPietschmann, ebd. 1899, 87—104. ThdZahn, Athan. u. d. Bibelkanon, 1901.

5. Das Dekret des Gelasius.

NOTITIA SCRIPTURARUM SEU LIBRORUM CANONICORUM

1 1	Genesis	lib I
	Exodi	lib I
	Leuitici	lib I
	Numeri	lib I

3 Vgl. 1. Kor. 5, 8. 8 Vgl. Mark. 1, 13.

Deuteronomii lib I
Iosuae lib I
Iudicum lib I
Ruth lib I
Regum lib I

2 Item libri prophetarum numero XVI

Esaiae lib I
Hieremiae lib I
Ezechiel lib I
Daniel lib I
Osee lib I
Amos lib I
Michaae lib I
Ioel lib I
Abdiae lib I
Ionae lib I
Naum lib I
Abacum lib I
Sofoniae lib I
Agaei lib I
Zachariae lib I
Maleachiae lib I
Paralipomenon lib I
Psalmorum CL lib I
Solomonis lib III
Prouerbiorum lib I
Ecclesiastes lib I
Cantica Canticorum lib I

3 Item liber Sapientiae, quem Hieronymus apud Ebraeos non haberi adfirmat, sed tantum apud Graecos, quem etiam Iesu filii Siracis esse Hieronymus indicat, sicut alium subsequentem librum Sapientiae.

4 Item historiarum

Iob lib I

Tobiae lib I
Hester lib I
Iudith lib I
Macchabaeorum lib II

5 Item ordo scripturarum Noui Testamenti, quem catholica sanctaque Romana ⟨ecclesia⟩ suscipit et uenerатur.

Euangeliorum lib IIII
Secundum Mattheum lib I
Secundum Marcum lib I
Secundum Lucam lib I
Secundum Iohannem lib I
Actuum apostolorum lib I

6 Epistulae Pauli apostoli numero XIIII

Ad Romanos epistula I
Ad Corinthios epistulae II
Ad Efesios epistula I
Ad Thessalonicenses epistulae II
Ad Galatas epistula I
Ad Philippenses epistula I
Ad Colossenses epistula I
Ad Timotheum epistulae II
Ad Titum epistula I
Ad Philemonem epistula I
Ad Ebraeos epistula I

7 Item apocalypsis Iohannis lib I

8 Item canonicae epistulae numero VII

Petri apostoli epistulae II
Iacobi apostoli epistula I
Iohannis apostoli epistula I
Iudae apostoli epistula I

Expliciunt scripturae canonicae Veteris ac Noui Testamenti.

2 1 Quamuis uniuersae per orbem catholicae diffusae

ecclesiae unus thalamus Christi sit, sancta tamen Romana ecclesia nullis synodicis constitutis ceteris ecclesiis praelata est, sed euangelica uoce domini et saluatoris nostri primatum obtinuit: *tu es Petrus et super hanc petram aedificabo ecclesiam meam* et reliqua.

2 Addita est ergo etiam societas beatissimi Pauli, *uas electionis*, qui non diuerso, sicut haeretici garriunt, sed uno tempore, uno eodemque die gloriosa morte cum Petro in urbe Roma sub Caesare Nerone coronatus est. et pariter supradictam sanctam Romanam ecclesiam Christo domino consecrarunt aliisque omnibus in uniuerso mundo urbibus sua praesentia atque triumpho praetulerunt.

3 1 Est ergo prima Petri apostoli sedes ecclesia Romana *non habens maculam aut rugam nec aliquid eiusmodi.*

2 Secunda autem sedes apud Alexandriam beati Petri nomine a Marco eius discipulo atque euangelista consecrata est. qui in Aegyptum directus a Petro apostolo uerbum ueritatis praedicauit et gloriosum martyrium consummauit.

3 Tertia uero sedes apud Antiochiam beati Petri habetur honorabilis: eo quod illic prius habitauit, quam Romam uenisset et illic primum nomen Christianorum nouellae gentis exortum est.

4 1 Et quamuis *aliud fundamentum nullus* possit *ponere praeter id, quod positum est, Iesus Christus*, tamen ad aedificationem sancta eadem Romana ecclesia post illas ueteris uel noui testamenti, quas regulariter [superius enumerauimus] suscipimus, etiam has suscipi non prohibet scripturas.

2 Sanctam synodum Nicaenum secundum CCCXVIII patribus mediante maximo Constantino Augusto.

3 Sanctam synodum Ephesinam, in qua Nestorius damnatus est consensu beatissimi Caelestini papae, mediante Cyrillo Alexandrinae sedis antistite et Arcadio episcopo ab Italia destinato.

4 Matth. 16, 18. 6 Apg. 9, 15. 14 Eph. 5, 27. 24 I Kor. 3, 11.

4 Sanctam synodum Calchedonensem, mediante Marciano Augusto et Anatolio Constantinopolitano episcopo, in qua Nestoriana et Eutychiana haeresis simul cum Dioscoro eiusque complicibus damnatae sunt.

5 1 Item opuscula beati Caecilii Cypriani martyris et Carthaginensis episcopi.

2 Item opuscula beati Gregorii Nazianzeni episcopi.

3 Item opuscula beati Basilii Cappadoceni episcopi.

4 Item opuscula beati Athanasii Alexandrini episcopi.

5 Item opuscula beati Iohannis Constantinopolitani episcopi.

6 Item ⟨opuscula⟩ beati Theophili Alexandrini episcopi.

7 Item opuscula beati Cyrilli Alexandrini episcopi.

8 Item opuscula beati Hilarii Pictauiensis episcopi.

9 Item opuscula beati Ambrosii Mediolanensis episcopi.

10 Item opuscula beati Augustini Hipponeregensis episcopi.

11 Item opuscula beati Hieronymi presbyteri.

12 Item opuscula beati Prosperi uiri religiosissimi.

13 Item epistulam beati Leonis papae ad Flauianum Constantinopolitanum episcopum destinatam contra Eutychen uel alias haereses; de cuius textu quispiam si usque ad unum iota disputare uoluerit et non eam in omnibus uenerabiliter receperit, anathema sit.

14 Item opuscula atque tractatus orthodoxorum patrum qui in nullo a sancta Romanae ecclesiae consortio deuiauerunt nec ab eius fide uel praedicatione sei-

25 opuscula Cod.

uncti sunt, sed ipsius communicatione per gratiam dei usque in ultimum diem uitae suae fuere participes, legenda decernunt.

15 Item decretales epistulas, quas beatissimi papae diuersis temporibus ab urbe Roma pro diuersorum patrum consultatione dederunt, uenererabiliter suscipiendas.

16 Item gesta sanctorum martyrum, qui multiplicibus tormentorum cruciatibus et mirabilibus confessionum triumphis inradiant. quis catholicorum dubitet, maiora eos in agonibus fuisse perpessos nec suis uiribus sed dei gratia et adiutorio uniuersa tolerasse? tamen ideo secundum antiquam consuetudinem et singularem cautelam in sancta Romana ecclesia non leguntur, quia et eorum, qui conscripsere, nomina ignorantur et ab infidelibus uel idiotis superflua aut minus apta, quam rei ordo fuerit, inserta leguntur. sicut cuiusdam Cyrici et Iulittae, sicut Georgii aliorumque eiusmodi passiones ab haereticis perhibentur compositae. propter quod dictum est, ne uel leuis ad subsanandum oriretur occasio: in sancta Romana ecclesia non leguntur.

Nos tamen cum praedicta ecclesia omnes martyres et eorum gloriosos agones, qui deo magis quam hominibus noti sunt, omni deuotione ueneramus.

17 Item uitas patrum Pauli, Antonii, Hilarionis et omnium eremitarum, quas tamen uir beatissimus descripsit Hieronymus, cum honore suscipimus.

18 Item actus beati Siluestri apostolicae sedis praesulis licet eius, qui conscripserit, nomen ignoretur; a multis tamen in urbe Roma catholicis legi cognouimus et pro antiquo usu multae hoc imitantur ecclésiae.

19 Item scripturam de inuentione crucis et aliam de inuentione capitis beati Iohannis baptistae nouellae quidem relationes sunt, et nonnulli eas

2 legendus decerunt Cod., von jüngerer Hand korr. 20 praedicatā Cod. 29 emittantur Cod.

catholicorum legunt. sed cum ad eorum manus peruenerint, Pauli apostoli praecedat sententia: *Omnia probate, quod bonum est tenete* (I Thess. 5, 21).

20 Item Rufinus uir religiosus plurimos ecclesiastici operis edidit libros, nonnullas etiam scripturas interpretatus est. sed quia uenerabilis Hieronymus eum in aliquibus de arbitrii libertate notauit, illa sentimus, quae praedictum Hieronymum sentire cognoscimus, et non solum de Rufino sed etiam de uniuersis, quos uir memoratus zelo dei et fidei religione reprehendit.

21 Item Origenis nonnulla opuscula, quae uir beatissimus Hieronymus non repudiat, legenda suscipimus. reliqua cum suo auctore dicimus renuenda.

22 Item chronica Eusebii Caesariensis atque eiusdem historiae ecclesiasticae libros, quamuis in primo narrationis suae libro tepuerit et post in laudibus atque excusatione Origenis schismatici unum conscripserit librum, propter rerum tamen singularum notitiam, quae ad instructionem pertinent, usque quaque non dicimus renuendos.

23 Item Orosium uirum eruditissimum collaudamus, quia ualde necessariam nobis aduersus paganorum calumnias mira breuitate contexuit et ordinauit historiam.

24 Item uenerabilis uiri Sedulii opuscula, quae heroicis descripsit uersibus, insigni laude praeferimus.

25 Item Iuuenci nihilo minus laboriosum opus non despernimus sed miramur.

6. Cetera, quae ab haereticis siue schismaticis conscripta uel praedicata sunt, nullatenus recipit catholica et apostolica Romana ecclesia: quae sint, tamenque non recipiantur, ea catholicis debent uitari, credimus esse subdenda.

Incipit notitia librorum apocryphorum, qui nullatenus a nobis recipi debent.

1. Ariminensem synodum a Constantio Caesare Con-

33 Ariminensem fehlt im Cod., doch ist der Raum dafür freigelassen.

stantini filio congregatam mediante Tauro praefecto et tunc et nunc in aeternum confitemur esse damnatam.

2. Itinerarium Petri nomine apostoli, quod appellatur sancti Clementis libri numero VIII.

3. Actus nomine Thomae apostoli apocryphi
4. Actus nomine Petri apostoli apocryphi
5. Actus nomine Philippi apostoli apocryphi
6. Euangelia nomine Matthiae apocrypha
7. Euangelia nomine Barnabae apocrypha
8. Euangelia nomine Iacobi minoris apocrypha
9. Euangelia nomine Petri apostoli apocrypha
10. Euangelia nomine Thomae, quibus Manichaei utuntur apocrypha
11. Euangelia nomine Andreae apocrypha
12. Euangelia nomine Bartholomaei apocrypha
13. Euangelia, quae falsauit Hesychius apocrypha
14. Liber de infantia saluatoris apocryphus
15. Liber de natiuitate saluatoris et de Maria uel obstetrice apocryphus
16. Liber, qui appellatur pastoris apocryphus
17. Libri omnes, quos fecit Leucius discipulus diaboli apocryphi
18. Liber, qui appellatur 'fundamentum' apocryphus
19. Liber, qui appellatur 'thesaurus' apocryphus
20. Liber de filiabus Adae, Leptogenesis apocryphus
21. Cento de Christo Vergilianis compaginatus uersibus apocryphus
22. Liber, qui appellatur Actus Theclae et Pauli apocryphus
23. Liber, qui appellatur Nepotis apocryphus

17 Nach Nr. 13 ist die Zeile Euangelia, quae falsauit Lucianus apocrypha in der Handschrift ausgefallen.

22 Lucius Cod.

24. 'Liber prouerbiorum' ab haereticis conscriptus et sancti Sexti nomine praesignatus apocryphus
25. 'Reuelatio sancti Pauli' apocryphus
26. 'Reuelatio sancti Stephani' apocryphus
27. Liber, qui appellatur 'transitus sanctae Mariae' apocryphus
28. [Liber, qui appellatur 'paenitentia Adae' apocryphus]
29. Liber de Og, nomine 'gigante', qui post diluuium cum dracone ab haereticis pugnasse perhibetur apocryphus
30. Liber, qui appellatur 'testamentum Iob' apocryphus
31. Liber, qui appellatur 'paenitentia Origenis' apocryphus
32. Liber, qui appellatur 'paenitentia sancti Cypriani' apocryphus
33. Liber, 'paenitentiae Iambre et Mambre' apocryphus
34. Liber, qui appellatur 'Sortes apostolorum' apocryphus
35. Liber, qui appellatur 'Lusus apostolorum' apocryphus
36. Liber, qui appellatur 'Canones apostolorum' apocryphus
37. Liber 'Physiologus' ab haereticis conscriptus et beati Ambrosii nomine praenotatus apocryphus
38. Historia Eusebii Pamphili apocrypha
39. Opuscula Tertulliani apocrypha
40. Opuscula Lactantii siue Firmiani apocrypha
41. Opuscula Africani apocrypha
42. Opuscula Postumiani et Galli apocrypha

7 Adae] origines Cod.; s. aber Z. 13. 9 Og] ugica zu agiga korrigiert Cod.; die Hss. weichen in dem Namen sehr stark von einander ab: ugia, egia, oga, diogenis, diogine, eugeni u. a. 10 perhebimus Cod. 28. 29 opuscula lactantiae siui firmiani sive africani ap(o)g(ryp)ha Cod.

43. Opuscula Montani, Priscillae et Maximillae apocrypha
44. Opuscula omnia Fausti Manichaei apocrypha
45. Opuscula Commodi apocrypha
46. Opuscula alterius Clementis Alexandrini apocrypha
47. Opuscula Thascii Cypriani apocrypha
48. Opuscula Arnobii apocrypha
49. Opuscula Tichonii apocrypha
50. Opuscula Cassiani presbyteri Gallicani apocrypha
51. Opuscula Victorini Petabionensis apocrypha
52. Opuscula Frumentii Caeci apocrypha
53. Opuscula Fausti Regiensis Galliarum apocrypha
54. Epistula Iesu ad Abgarum apocrypha
55. Passio sancti Cyrici et Iulittae apocrypha
56. Passio sancti Georgii apocrypha
57. Scriptura quae appellatur 'Solomonis interdictio' apocrypha
58. Phylacteria omnia, quae non angelorum, ut illi confingunt, sed daemonum magis nominibus conscripta sunt ⟨apocrypha⟩.
59. Haec et his similia, quae Simon Magus, Nicolaus, Cerinthus, Marcion, Basilides, Ebion, Paulus Samosatenus, Faustinus et Bonosus, qui simili errore defecerunt, Montanus quoque cum suis obscenissimis sequacibus, Apollinaris, Valentinus siue Manichaeus Faustus, Africanus, Sabellius, Arius, Macedonius, Eunomius, Nouatus, Sabbatius, Callistus, Donatus, Eustatius, Iouianus, Pelagius, Iulianus Eclanensis, Caelestius, Maximianus, Priscillianus ab Hispania, Nestorius Constantinopolitanus, Maximus Cynicus, Lampetius, Dioscorus, Eutyches, Petrus et alius Petrus, e quibus unus Alexandriam alius Antiochiam maculauit; Acacius Constantino-

11 petauoninsis Cod. 31 et quib., alexandria Cod.

politanus cum consortibus suis, nec non et omnes haeretici haereticorumque discipuli siue schismatici docuerunt uel conscripserunt, quorum nomina minime retinemus, non solum repudiata, uerum ab omni Romana catholica ecclesia elimata atque cum suis auctoribus auctorumque sequacibus anathematis insolubili uinculo in aeternum confitemur esse damnata.

Expliciunt opuscula apocryphorum seu haereticorum.

Vgl. CAuCredner, Zur Geschichte des Kanons, 1847, 149—290. AuThiel, De decretali Gelasii etc., 1866. ThdZahn, Geschichte II, 1, 259—267. JhFriedrich, Zwei unedierte Konzilien aus der Merowingerzeit mit einem Anhang über das Decretum Gelasii, 1867. Ders., Ueber die Unechtheit der Decretale de recip. et non rec. li. des P. Gel. I. Sitzungsber. d. k. Akad. zu München, phil.-hist. Kl., 1888, 54—86. ARoux, Le pape St. Gélase I. Étude sur sa vie et ses écrits, Par. 1880. AntKoch, Faustus, Bischof von Riez, 1894, 59—71.

6. Stichometrie des Nicephorus.

Καὶ ὅσαι εἰσὶ θεῖαι γραφαὶ ἐκκλησιαζόμεναι καὶ κεκανονισμέναι. καὶ ἡ τούτων στιχομετρία οὕτως·

α′ Γένεσις στίχ. ,δτ′
β′ Ἔξοδος στίχ. ,βω′
γ′ Λευϊτικὸν στίχ. ,βψ′
δ′ Ἀριθμοὶ στίχ. ,γφλ′
ε′ Δευτερονόμιον στίχ. ,γρ′
ς′ Ἰησοῦς στίχ. ,βρ′
ζ′ Κριταὶ καὶ Ῥοὺθ στίχ. ,βυν′
η′ Βασιλειῶν α′ καὶ β′ στίχ. ,βσμ′
θ′ Βασιλειῶν γ′ καὶ δ′ στίχ. ,βσγ′

1 heresei Cod.

ι′ Παραλειπόμενα α′ καὶ β′ στίχ. ,εφ′
ια′ Ἔσδρας α′ καὶ β′ στίχ. ,εφ′
ιβ′ Βίβλος ψαλμῶν στίχ. ,ερ′
ιγ′ Παροιμίαι Σολομῶντος στίχ. ,αψ′
ιδ′ Ἐκκλησιαστὴς στίχ. ψν′
ιε′ Ἆισμα ᾀσμάτων στίχ. σπ′
ις′ Ἰὼβ στίχ. ,αω′
ιζ′ Ἡσαΐας προφήτης στίχ. ,γω′
ιη′ Ἱερεμίας προφήτης στίχ. ,δ
ιθ′ Βαροὺχ στίχ. ψ′
κ′ Ἰεζεκιὴλ στίχ. ,δ
κα′ Δανιὴλ στίχ. ,β
κβ′ Οἱ δώδεκα προφῆται στίχ. ,γ
Ὁμοῦ τῆς παλαιᾶς διαθήκης βίβλοι κβ′
Ὅσαι τῆς νέας διαθήκης εἰσὶ βίβλοι.
α′ Εὐαγγέλιον κατὰ Ματθαῖον στίχ. ,βφ′
β′ Εὐαγγέλιον κατὰ Μάρκον στίχ. ,β
γ′ Εὐαγγέλιον κατὰ Λουκᾶν στίχ. ,βχ′
δ′ Εὐαγγέλιον κατὰ Ἰωάννην στίχ. ,βτ′
ε′ Πράξεις τῶν ἀποστόλων στίχ. ,βω′
ς′ Παύλου ἐπιστολαὶ ιδ′ στίχ. ,ετ′
ζ′ Καθολικαὶ ζ′· ἡ γοῦν Ἰακώβου α′, Πέτρου β′,
Ἰωάννου γ′, Ἰούδα α′.
Ὁμοῦ ἐπιστολαὶ καθολικαὶ ζ′ στίχ. ,ατ′
Ὁμοῦ τῆς νέας διαθήκης βίβλοι κς′
Καὶ ὅσαι ἀντιλέγονται καὶ οὐκ ἐκκλησιάζονται τῆς παλαιᾶς αὗταί εἰσιν·
α′ Μακκαβαϊκὰ γ′ στίχ. ,ζτ′
β′ Σοφία Σολομῶντος στίχ. ,αρ′
γ′ Σοφία Ἰησοῦ Σιρὰχ στίχ. ,βω′
δ′ Ψαλμοὶ καὶ ᾠδαὶ Σολομῶντος στίχ. ,βρ′
ε′ Ἐσθὴρ στίχ. τν′
ς′ Ἰουδὶθ στίχ. ,αψ′
ζ′ Σωσάννα στίχ. φ′

η′ Τωβίθ ὁ καὶ Τωβίας στίχ. ψ′
Καὶ ὅσαι τῆς νέας ἀντιλέγονται·
α′ Ἀποκάλυψις Ἰωάννου στίχ. ͵αυ′
β′ Ἀποκάλυψις Πέτρου στίχ. τ′
γ′ Βαρναβᾶ ἐπιστολὴ στίχ. ͵ατξ′
δ′ Εὐαγγελίον κατὰ Ἑβραίους στίχ. ͵βσ′
Ὅσα ἀπόκρυφα τῆς παλαιᾶς διαθήκης·
α′ Ἐνὼχ στίχ. ͵δω′
β′ Πατριάρχαι στίχ. ͵ερ′
γ′ Προσευχὴ Ἰωσὴφ στίχ. τ′
δ′ Διαθήκη Μωϋσέως στίχ. ͵αρ′
ε′ Ἀνάληψις Μωϋσέως στίχ. ͵αυ′
ϛ′ Ἀβραὰμ στίχ. τ′
ζ′ Ἐλδὰδ καὶ Μωδὰδ στίχ. υ′
η′ Ἠλία προφήτου στίχ. τις′
θ′ Σοφονίου προφήτου στίχ. χ′
ι′ Ζαχαρίου πατρὸς Ἰωάννου στίχ. φ′
[ια′] Βαρουχ, Ἀμβακοὺμ, Ἰεζεκιὴλ καὶ Δανιὴλ ψευδεπίγραφα.
Ὅσα τῆς νέας διαθήκης ἀπόκρυφα·
α′ Περίοδος Παύλου στίχ. ͵γχ′
β′ Περίοδος Πέτρου στίχ. ͵βψν′
γ′ Περίοδος Ἰωάννου στίχ. ͵βφ′
δ′ Περίοδος Θωμᾶ στίχ. ͵αχ′
ε′ Εὐαγγέλιον κατὰ Θωμᾶν στίχ. ͵ατ′
ϛ′ Διδαχὴ ἀποστόλων στίχ. σ′
ζ′ Κλήμεντος λβ′ στίχ. ͵βχ′
η′ Ἰγνατίου, Πολυκάρπου [Ποιμένος] καὶ Ἑρμᾶ . . .

Aus der Chronographie des Nicephorus; vgl. Nicephori archiep. Constantinop. Opuscula histor., ed. CdeBoor, Lips. 1880, 132. ThdZahn, Gesch. II, 1, 295. CAuCredner, Zur Gesch. d. Kan., 1847, 95—126; ders., Gesch. d. NTlichen Kan., 1860, 242—244. AMartin, Un MS. de l'abrégé de chronologie de Nicéphore, in den Mélanges GBdeRossi (Supplément aux Mélanges d'Archéol. et d'Hist. 12, 1892) 201—205.

7. Kanon des Alten Testamentes

[aus Codex Paris., Suppl. grec 690 sc. XII, f. 245a [1]].

Ὁ ἀριθμὸς τῶν βιβλίων τῆς παλαιᾶς.

α. Γένεσις.
β. Ἔξοδος.
γ. περὶ τῶν Λευιτικῶν.
δ. Ἀριθμοί.
ε. Δευτερονόμιον.
ϛ. Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ.
ζ. Ῥούθ.
η. οἱ κριταί.
Βασιλειῶν α̅ καὶ δεύτερον καὶ τρίτον καὶ δ̅.
Παροιμίαι Σολομῶντος.
Ἐκκλησιαστής.
Ἆσμα ἀσμάτων.
ἡ πανάρετος Σοφία.
Σοφία Ἰησοῦ υἱοῦ Σιράχ.
Προσευχὴ τοῦ αὐτοῦ.
Ἰώβ.
Ἰωσήπου περὶ τῶν Μακκαβαίων.
τὸ Ψαλτήριον.
Παραλειπομένων α̅ καὶ β̅
Ἔσδρας α̅ καὶ β̅.
Ἐσθήρ.
Ἰουδίθ.
Τοβίτ.

Περὶ τῶν προφητῶν

α. Ὡσηὲ στίχ. ϡϛβ′
Ἰωὴλ στίχ. σλη′
Ἀμὼς στίχ. υιε′
Ἀβδίου στίχ. νη′
Ἰωνᾶς στίχ. ρλε′

8 ὶρουθ Cod. 20 παραλειπόμενον Cod. Z. 25 am Rand.

Μιχαΐας στίχ. υ′
Ναοὺμ στίχ. τϑ′
Ἀμβακοὺμ στίχ. ρνζ′
Σοφωνίας στίχ. ρϑ′
Ἀγγαῖος στίχ. ριε′
Ζαχαρίας στίχ. ψος′
Μαλαχίας στίχ. σδ′
Ἡσαΐας στίχ. ,γψ′
Ἱερεμίας στίχ. ,δφ′
Ἰεζεκιὴλ στίχ. ,δφ′
Δανιὴλ στίχ. ,αυ′
Σωσάννα στίχ. ,σκδ′
Βαροὺχ στίχ. φιδ′
Θρῆνοι Ἱερεμίου στίχ. φ′
Προσευχὴ Ἱερεμίου στίχ. μ′
Ἐπιστολὴ τοῦ αὐτοῦ πρὸς τοὺς υἱοὺς τῆς αἰχμαλωσίας προστάξει ϑεοῦ στίχ. σι′

8. Syrische Stichometrie.

[ALewis, Studia Sinaitaica 1, Lond. 1894, 11—13.]

Ferner Berechnung der Zahl der heiligen Schriften, wie viel Verse in einer jeden von ihnen sind.

Genesis	Stichen	4516
Exodus	„	3378
Leviticus	„	2684
Numeri	„	3481
Deuteronomium	„	2982
Summe des Pentateuch		17041
Josua	Stichen	1953
Richter	„	2088
Samuelis	„	3436

Königsbücher	Stichen	6113
Ruth	„	246
Daniel	„	4830
Chronik	„	3553
Hiob	„	1548
Sprüche	„	1762
Zwölf Propheten	„	3643
Jesaia	„	3656
Jeremia	„	4252
Klagelieder	„	433
Daniel	„	1555
Ezechiel	„	4367
Esther	„	650
Esra	„	2308
1 Makkabäer	„	2766
2 Makkabäer	„	5600
Judith	„	1268
Weisheit Salomos	„	1550
Weisheit Sirachs	„	2550
Summe des Alten Testamentes		71574

Matthäus	Stichen	2522
Markus	„	1675
Lukas	„	3083
Johannes	„	1737
Summe der Evangelien		9218

Praxis der Apostel	Stichen	2720
Galaterbrief	„	265
1. Korintherbrief	„	946
2. Korintherbrief	„	653
Römerbrief	„	825
Hebräerbrief	„	837
Colosserbrief	„	275
Epheserbrief	„	318

[Philipperbrief	Stichen	318]
Philipperbrief	„	235
1. Thessalonicherbrief	„	417
2. Thessalonicherbrief	„	118
2. Thimotheus	„	114
Titusbrief	„	116
Philemonbrief	„	53

Summe des Apostolos 5076.

Alle Bücher, welche die hl. Kirche annimmt, 90000 Stichen.

9. Verzeichnis der 60 kanonischen Bücher.

Περὶ τῶν ξ′ βιβλίων καὶ ὅσα τούτων ἐκτός.

α′ Γένεσις	κα′ Μιχαΐας
β′ Ἔξοδος	κβ′ Ἰωήλ
γ′ Λευιτικόν	κγ′ Ἰωνᾶς
δ′ Ἀριθμοί	κδ′ Ἀβδίου
ε′ Δευτερονόμιον	κε′ Ναούμ
ϛ′ Ἰησοῦς	κϛ′ Ἀμβακούμ
ζ′ Κριταὶ καὶ Ῥούθ	κζ′ Σοφονίας
η′ Βασιλειῶν α′	κη′ Ἀγγαῖος
θ′ Βασιλειῶν β′	κθ′ Ζαχαρίας
ι′ Βασιλειῶν γ′	λ′ Μαλαχίας
ια′ Βασιλειῶν δ′	λα′ Ἡσαΐας
ιβ′ Παραλειπόμενα β′	λβ′ Ἱερεμίας
ιγ′ Ἰώβ	λγ′ Ἰεζεκιήλ
ιδ′ Ψαλτήριον	λδ′ Δανιήλ
ιε′ Παροιμίαι	λε′ Εὐαγγέλιον κατὰ Ματθαῖον
ις′ Ἐκκλησιαστής	λϛ′ κατὰ Μάρκον
ιζ′ Ἆισμα ἀσμάτων	λζ′ κατὰ Λουκᾶν
ιη′ Ἔσδρας	λη′ κατὰ Ἰωάννην
ιθ′ Ὡσηέ	λθ′ Πράξεις τῶν ἀποστόλων
κ′ Ἀμώς	μ′ Ἰακώβου ἐπιστολή

μα′ Πέτρου
μβ′ Πέτρου
μγ′ Ἰωάννου
μδ′ Ἰωάννου
με′ Ἰωάννου
μς′ Ἰούδα
μζ′ Παύλου πρὸς Ῥωμαίους
μη′ πρὸς Κορινθίους
μθ′ πρὸς Κορινθίους
ν′ πρὸς Γαλάτας
να′ πρὸς Ἐφεσίους
νβ′ πρὸς Φιλιππησίους
νγ′ πρὸς Κολοσσαεῖς
νδ′ πρὸς Θεσσαλονικεῖς
νε′ πρὸς Θεσσαλονικεῖς
νς′ πρὸς Τιμόθεον
νζ′ πρὸς Τιμόθεον
νη′ πρὸς Τίτον
νθ′ πρὸς Φιλήμονα
ξ′ πρὸς Ἑβραίους

Καὶ ὅσα ἔξω τῶν ξ′

α′ Σοφία Σολομῶντος
β′ Σοφία Σιράχ
γ′ Μακκαβαίων
δ′ Μακκαβαίων
ε′ Μακκαβαίων
ς′ Μακκαβαίων
ζ′ Ἐσθήρ
η′ Ἰουδίθ
θ′ Τωβίτ

Καὶ ὅσα ἀπόκρυφα·

α′ Ἀδάμ
β′ Ἐνώχ
γ′ Λάμεχ
δ′ Πατριάρχαι
ε′ Ἰωσὴφ προσευχή
ς′ Ἐλδὰδ καὶ Μωδάδ
ζ′ Διαθήκη Μωσέως
η′ Ἀνάληψις Μωσέως
θ′ Ψαλμοὶ Σολομῶντος
ι′ Ἠλίου ἀποκάλυψις
ια′ Ἡσαΐου ὅρασις
ιβ′ Σοφονίου ἀποκάλυψις
ιγ′ Ζαχαρίου ἀποκάλυψις
ιδ′ Ἔσδρα ἀποκάλυψις
ιε′ Ἰακώβου ἱστορία
ις′ Πέτρου ἀποκάλυψις
ιζ′ Περίοδοι καὶ διδαχαὶ τῶν ἀποστόλων
ιη′ Βαρναβᾶ ἐπιστολή
ιθ′ Παύλου πρᾶξις
κ′ Παύλου ἀποκάλυψις
κα′ Διδασκαλία Κλήμεντος
κβ′ Ἰγνατίου διδασκαλία
κγ′ Πολυκάρπου διδασκαλία
κδ′ Εὐαγγέλιον κατὰ Βαρναβᾶ
κε′ Εὐαγγέλιον κατὰ Ματθίαν.

Text bei HumfredHody, De biblior. textu originali, 1705, 649. BFWestcott, History, 558 f. ThdZahn, Gesch. II, 1, 289—293.

90 Βαρνάβα ἐπισκόπου Vatic. 423 bei Pitra. 96 κατὰ Μάρκον Vatic. 423 bei Pitra. 97 Ματθαῖον Pitra.

Patrum apost. opp. ed. JBCotelier, Amstelaed. 1, 1724, 197. Vgl. BMontfaucon, Bibliotheca Coisliniana, Paris. 1715, 193 sq.; dazu ConstvTischendorf, Anecdota sacra et profana, 1861, 230. JBPitra, Iuris eccl. graec. historia et monumenta 1, Romae 1864, 100.

10. Der Bibelkanon der Synode von Laodicea 360.

c. 59 (al. 60). [Ὅτι οὐ δεῖ ἰδιωτικοὺς ψαλμοὺς λέγεσθαι ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, οὐδὲ ἀκανόνιστα βιβλία, ἀλλὰ μόνα τὰ κανονικὰ τῆς καινῆς καὶ παλαιᾶς διαθήκης.] (60) Ὅσα δεῖ βιβλία ἀναγινώσκεσθαι·

Παλαιᾶς διαθήκης·

α′ Γένεσις κόσμου.
β′ Ἔξοδος ἐξ Αἰγύπτου.
γ′ Λευιτικόν.
δ′ Ἀριθμοί.
ε′ Δευτερονόμιον.
ϛ′ Ἰησοῦς Ναυῆ.
ζ′ Κριταί, Ῥούθ.
η′ Ἐσθήρ.
ϑ′ Βασιλειῶν πρώτη καὶ δευτέρα.
ι′ Βασιλειῶν τρίτη καὶ τετάρτη.
ια′ Παραλειπομένων, πρῶτον καὶ δεύτερον.
ιβ′ Ἔσδρας, πρῶτον καὶ δεύτερον.
ιγ′ Βίβλος ψαλμῶν ἑκατὸν πεντήκοντα.
ιδ′ Παροιμίαι Σολομῶντος.
ιε′ Ἐκκλησιαστής.
ις′ Ἆισμα ᾀσμάτων.
ιζ′ Ἰώβ.
ιη′ Δώδεκα προφῆται.
ιϑ′ Ἡσαΐας.
κ′ Ἱερεμίας καὶ Βαρούχ, Θρῆνοι καὶ ἐπιστολαί.
κα′ Ἰεζεκιήλ.

κβ′ Δανιήλ.
[Τὰ δὲ τῆς] καινῆς διαθήκης [ταῦτα]·
Εὐαγγέλια δ′·
κατὰ Ματθαῖον,
κατὰ Μάρκον,
κατὰ Λουκᾶν,
κατὰ Ἰωάννην.
Πράξεις ἀποστόλων.
Ἐπιστολαὶ καθολικαὶ ἑπτά· οὕτως·
Ἰακώβου α′.
Πέτρου α′. β′.
Ἰωάννου α′. β′. γ′.
Ἰούδα α′.
Ἐπιστολαὶ Παύλου ιδ′.
πρὸς Ῥωμαίους α′.
πρὸς Κορινθίους α′. β′.
πρὸς Γαλάτας α′.
πρὸς Ἐφεσίους α′.
πρὸς Φιλιππησίους α′.
πρὸς Κολοσσαεῖς α′.
πρὸς Θεσσαλονικεῖς α′. β′.
πρὸς Ἑβραίους α′.
πρὸς Τιμόθεον α′. β′.
πρὸς Τίτον α′.
πρὸς Φιλήμονα α′.

BFWestcott, History 540 f.; vgl. 431—439. ThdZahn, Gesch. II, 1, 193—202. JBPitra, Iuris eccl. graec. hist. et monum. 1, Romae 1864, 503 sq. LgTimSpittler, Kritische Unters. d. 60. Laodic. Kanons, 1777 (sämtl. Werke 8, 1835, 66 ff.). JWBickell, Ueber die Echtheit d. Laodic. Bibelkanons, Theol. Stud. und Krit. 3, 1830, 591—614.

11. Der Bibelkanon der Synode von Karthago 397.

c. 47. Item placuit, ut praeter scripturas canonicas nihil in ecclesia legatur sub nomine diuinarum scripturarum. sunt autem canonicae scripturae hae:

Genesis,
Exodus,
Leuiticus,
Numeri,
Deuteronomium,
Iesus Naue,
Iudicum,
Ruth,
Regnorum libri quatuor,
Paralipomenon libri duo,
Iob,
Psalterium Dauidicum,
Salomonis libri quinque,
Libri duodecim prophetarum,
Iesaias,
Ieremias,
Ezechiel,
Daniel,
Tobias,
Iudith,
Esther,
Esdrae libri duo,
Machabaeorum libri duo,

Noui autem Testamenti
Euangeliorum libri quattuor,
Actuum apostolorum liber unus,
Epistulae Pauli apostoli tredecim,
eiusdem ad Hebraeos una,
Petri apostoli duae,

Iohannis tres,
Iacobi una
Iudae una
Apocalypsis Iohannis liber unus.

Hoc etiam fratri et consacerdoti nostro Bonifacio, uel aliis earum partium episcopis pro confirmando isto canone innotescas, quia a patribus ista accepimus in ecclesia legenda. liceat autem legi passiones martyrum cum anniuersarii eorum dies celebrantur.

BFWestcott, History, 541 f.; vgl. 439 f. JAMansi, Ampl. concilior. collect. III, Florent. 1759, Col. 891.

---

12. Der Kanon des Origenes († 251).

1.

[Eusebius, H. e. VI 25].

1 Τὸν μέν γε πρῶτον ἐξηγούμενος Ψαλμὸν ἔκθεσιν πεποίηται τοῦ τῶν ἱερῶν γραφῶν τῆς παλαιᾶς διαθήκης καταλόγου, ὡδέ πως γράφων κατὰ λέξιν· ᾽οὐκ ἀγνοητέον δ᾽ εἶναι τὰς ἐνδιαθήκους βίβλους, ὡς Ἑβραῖοι παραδιδόασιν, δύο καὶ εἴκοσι, ὅσος ἀριθμὸς τῶν παρ᾽ αὐτοῖς στοιχείων ἐστίν᾽. 2 εἶτα μετά τινα ἐπιφέρει λέγων· ᾽εἰσὶν δὲ αἱ εἴκοσι δύο βίβλοι καθ᾽ Ἑβραίους αἵδε· ἡ παρ᾽ ἡμῖν Γένεσις ἐπιγεγραμμένη, παρ᾽ Ἑβραίοις ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς βίβλου „Βρησιθ“, ὅπερ ἐστὶν „ἐν ἀρχῇ“. Ἔξοδος „Ουελλεσμωθ“, ὅπερ ἐστὶν „ταῦτα τὰ ὀνόματα“. Λευιτικόν· „Ουϊκρα“, „καὶ ἐκάλεσεν“· Ἀριθμοί· „Αμμεσφεκωδειμ“· Δευτερονόμιον „Ελεαδδεβαρειμ“· „οὗτοι οἱ λόγοι“· Ἰησοῦς υἱὸς Ναυῆ „Ιωσουεβεννουν“· Κριταί, Ῥούθ, παρ᾽ αὐτοῖς ἐν ἑνί, „Σωφτειμ“· Βασιλειῶν πρώτη, δευτέρα· παρ᾽ αὐτοῖς ἕν· „Σαμουηλ“ „ὁ θεόκλητος“· Βασιλειῶν τρίτη, τετάρτη ἐν ἑνί· „Ουαμμελχδαυιδ“, ὅπερ ἐστὶν „βασιλεία Δαβίδ“· Παραλειπομένων πρώτη, δευτέρα ἐν ἑνί· „Δαβρηϊαμειν“, ὅπερ ἐστὶ „λόγοι ἡμερῶν“· Ἔζρας πρῶτος, δεύτερος, ἐν ἑνί· „Εζρα“, ὅ ἐστιν „βοηθός“· βίβλος Ψαλμῶν „Σφαρθελλειμ“· Σολομῶνος παροιμίαι „Μελωθ“·

Ἐκκλησιαστής· „Κωελθ“· Ἄισμα ᾀσμάτων — οὐ γὰρ ὡς λαμβάνουσίν τινες ‘ᾄσματα ᾀσμάτων’ — „Σιρασσιρειμ“· Ἡσαΐας „Ιεσσια“· Ἱερεμίας σὺν Θρήνοις καὶ τῇ Ἐπιστολῇ ἐν ἑνί. „Ιερεμια“· Δανιήλ· „Δανιηλ“· Ἰεζεκιήλ· „Ιεζεκιηλ“· Ἰώβ· „Ιωβ“· Ἐσθήρ· „Εσθηρ“. ἔξω δὲ τούτων ἐστὶ τὰ Μακκαβαϊκά, ἅπερ ἐπιγέγραπται „Σαρβηθσαβαναιελ“. 3 ταῦτα μὲν οὖν ἐν τῷ προειρημένῳ τίθησι συγγράμματι· ἐν δὲ τῷ πρώτῳ τῶν εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον, τὸν ἐκκλησιαστικὸν φυλάττων κανόνα μόνα τέσσαρα εἰδέναι εὐαγγέλια μαρτύρεται ὧδέ πως γράφων· 4 ‘ὡς ἐν παραδόσει μαθὼν περὶ τῶν τεσσάρων εὐαγγελίων, ἃ καὶ μόνα ἀναντίρρητά ἐστιν ἐν τῇ ὑπὸ τὸν οὐρανὸν ἐκκλησίᾳ τοῦ θεοῦ, ὅτι πρῶτον μὲν γέγραπται τὸ κατὰ τόν ποτε τελώνην, ὕστερον δὲ ἀπόστολον Ἰησοῦ Χριστοῦ Ματθαῖον, ἐκδεδωκότα αὐτὸ τοῖς ἀπὸ Ἰουδαϊσμοῦ πιστεύσασιν, γράμμασιν Ἑβραϊκοῖς συντεταγμένον· 5 δεύτερον δὲ τὸ κατὰ Μάρκον, ὡς Πέτρος ὑφηγήσατο αὐτῷ, ποιήσαντα, ὃν καὶ υἱὸν ἐν τῇ καθολικῇ ἐπιστολῇ διὰ τούτων ὡμολόγησεν φάσκων· „ἀσπάζεται ὑμᾶς ἡ ἐν Βαβυλῶνι συνεκλεκτὴ καὶ Μάρκος ὁ υἱός μου“. 6 καὶ τρίτον τὸ κατὰ Λουκᾶν, τὸ ὑπὸ Παύλου ἐπαινούμενον εὐαγγέλιον τοῖς ἀπὸ τῶν ἐθνῶν πεποιηκότα· ἐπὶ πᾶσι τὸ κατὰ Ἰωάννην’. 7 καὶ ἐν τῷ πέμπτῳ δὲ τῶν εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Ἐξηγητικῶν ὁ αὐτὸς ταῦτα περὶ τῶν ἐπιστολῶν τῶν ἀποστόλων φησίν· ‘ὁ δὲ ἱκανωθεὶς διάκονος γεγενῆσθαι τῆς καινῆς διαθήκης, οὐ γράμματος ἀλλὰ πνεύματος, Παῦλος ὁ πεπληρωκὼς τὸ εὐαγγέλιον ἀπὸ Ἱερουσαλὴμ καὶ κύκλῳ μέχρι τοῦ Ἰλλυρικοῦ οὐδὲ πάσαις ἔγραψεν, αἷς ἐδίδαξεν ἐκκλησίαις, ἀλλὰ καὶ αἷς ἔγραψεν, ὀλίγους στίχους ἐπέστειλεν. 8 Πέτρος δέ, ἐφ᾽ ᾧ οἰκοδομεῖται ἡ Χριστοῦ ἐκκλησία, ἧς πύλαι Ἅιδου οὐ κατισχύσουσιν, μίαν ἐπιστολὴν ὁμολογουμένην καταλέλοιπεν, ἔστω δὲ καὶ δευτέραν· ἀμφιβάλλεται γάρ. 9 τί δεῖ περὶ τοῦ ἀναπεσόντος ἐπὶ τὸ στῆθος λέγειν τοῦ Ἰησοῦ, Ἰωάννου, ὃς εὐαγγέλιον ἓν καταλέλοιπεν, ὁμολογῶν δύνασθαι τοσαῦτα ποιήσειν, ἃ οὐδὲ ὁ

17 1. Petr. 5, 13. 19 2. Kor. 3, 6. 25 Rö. 15, 19. 28 Matth. 16, 18. 31 Vgl. Joh. 13, 25. 21, 20. 32 Joh. 21, 25.

κόσμος χωρῆσαι ἐδύνατο; ἔγραψεν δὲ καὶ τὴν Ἀποκάλυψιν κελευσθεὶς σιωπῆσαι καὶ μὴ γράψαι τὰς τῶν ἑπτὰ βροντῶν φωνάς. 10 καταλέλοιπεν καὶ ἐπιστολὴν πάνυ ὀλίγων στίχων, ἔστω δὲ καὶ δευτέραν καὶ τρίτην· ἐπεὶ οὐ πάντες φασὶν γνησίους εἶναι ταύτας· πλὴν οὐκ εἰσὶν στίχων ἀμφότεραι ἑκατόν·' 11 ἔτι πρὸς τούτοις περὶ τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς ἐν ταῖς εἰς αὐτὴν ὁμιλίαις ταῦτα διαλαμβάνει· 'ὅτι ὁ χαρακτὴρ τῆς λέξεως τῆς Πρὸς Ἑβραίους ἐπιγεγραμμένης ἐπιστολῆς οὐκ ἔχει τὸ ἐν λόγῳ ἰδιωτικὸν τοῦ ἀποστόλου, ὁμολογήσαντος ἑαυτὸν ἰδιώτην εἶναι τῷ λόγῳ, τοῦτ' ἐστὶν τῇ φράσει, ἀλλ' ἔστιν ἡ ἐπιστολὴ συνθέσει τῆς λέξεως Ἑλληνικωτέρα, πᾶς ὁ ἐπιστάμενος κρίνειν φράσεων διαφορὰς ὁμολογήσαι ἄν. 12 πάλιν τε αὖ, ὅτι τὰ νοήματα τῆς ἐπιστολῆς θαυμάσιά ἐστι καὶ οὐ δεύτερα τῶν ἀποστολικῶν ὁμολογουμένων γραμμάτων, καὶ τοῦτο ἂν συμφήσαι εἶναι ἀληθὲς πᾶς ὁ προσέχων τῇ ἀναγνώσει τῇ ἀποστολικῇ.' 13 τούτοις μεθ' ἕτερα ἐπιφέρει λέγων· 'ἐγὼ δὲ ἀποφαινόμενος εἴποιμ' ἂν ὅτι τὰ μὲν νοήματα τοῦ ἀποστόλου ἐστίν, ἡ δὲ φράσις καὶ ἡ σύνθεσις ἀπομνημονεύσαντός τινος τὰ ἀποστολικὰ καὶ ὥσπερ σχολιογραφήσαντός τινος τὰ εἰρημένα ὑπὸ τοῦ διδασκάλου. εἴ τις οὖν ἐκκλησία ἔχει ταύτην τὴν ἐπιστολὴν ὡς Παύλου, αὕτη εὐδοκιμείτω καὶ ἐπὶ τούτῳ. οὐ γὰρ εἰκῇ οἱ ἀρχαῖοι ἄνδρες ὡς Παύλου αὐτὴν παραδεδώκασιν. 14 τίς δὲ ὁ γράψας τὴν ἐπιστολήν, τὸ μὲν ἀληθὲς θεὸς οἶδεν, ἡ δὲ εἰς ἡμᾶς φθάσασα ἱστορία ὑπὸ τινῶν μὲν λεγόντων, ὅτι Κλήμης ὁ γενόμενος ἐπίσκοπος Ῥωμαίων ἔγραψεν τὴν ἐπιστολήν, ὑπὸ τινῶν δὲ ὅτι Λουκᾶς, ὁ γράψας τὸ εὐαγγέλιον καὶ τὰς πράξεις.' ἀλλὰ ταῦτα μὲν ὧδε ἐχέτω.

2.

[Scholion zu Luc. 1, 1 f. Vgl. Homilia in Luc. 1 1 interprete Hieronymo.]

Ἐπειδὴ ὑπέρογκον ἦν τὸ ἐπιχείρημα ἄνθρωπον ὄντα θεοῦ διδασκαλίαν καὶ ῥήματα συγγράφειν, εἰκότως ἀπολογεῖται ἐν τῷ προοιμίῳ. ὥσπερ δὲ ἐν τῷ πάλαι λαῷ πολλοὶ προφητείαν ἐπηγ-

2 Apok. 10, 4. 9 2. Kor. 11, 6.

γέλλοντο, ἀλλὰ τούτων τινὲς μὲν ἦσαν ψευδοπροφῆται, τινὲς δὲ ἀληθῶς προφῆται, καὶ ἦν χάρισμα διακρίσεως πνευμάτων, ἀφ' οὗ ἐκρίνετο ὅ τε ἀληθὴς προφήτης καὶ ὁ ψευδοπροφήτης, οὕτω καὶ νῦν ἐν τῇ καινῇ διαθήκῃ τὰ εὐαγγέλια πολλοὶ ἠθέλησαν γράψαι· ἀλλ' οἱ 'δόκιμοι τραπεζῖται' οὐ πάντα ἐνέκριναν, ἀλλά τινα ἐξ αὐτῶν ἐξελέξαντο. τάχα δὲ καὶ τὸ 'ἐπεχείρησαν' λελῃθυῖαν ἔχει κατηγορίαν τῶν προπετῶς καὶ χωρὶς χαρίσματος ἐλθόντων ἐπὶ τὴν ἀναγραφὴν τῶν εὐαγγελίων. Ματθαῖος γὰρ οὐκ 'ἐπεχείρησεν', ἀλλ' ἔγραψεν ἐξ ἁγίου κινούμενος πνεύματος, ὁμοίως καὶ Μάρκος καὶ Ἰωάννης· παραπλησίως δὲ καὶ Λουκᾶς. τὸ μέντοι ἐπιγεγραμμένον 'Κατὰ Αἰγυπτίους' εὐαγγέλιον καὶ τὸ ἐπιγεγραμμένον Τῶν δώδεκα εὐαγγέλιον οἱ συγγράψαντες 'ἐπεχείρησαν'. φέρεται δὲ καὶ τὸ 'Κατὰ Θωμᾶν' εὐαγγέλιον. ἤδη δὲ ἐτόλμησε καὶ Βασιλείδης γράψαι 'Κατὰ Βασιλείδην' εὐαγγέλιον. πολλοὶ μὲν οὖν 'ἐπεχείρησαν' καὶ [τὸ] 'Κατὰ Ματθίαν' καὶ ἄλλα πλείονα· τὰ δὲ τέσσαρα μόνα προκρίνει ἡ τοῦ θεοῦ ἐκκλησία. οὐχ ἁπλῶς δὲ 'πεπιστευμένων', ἀλλὰ 'πεπληροφορημένων', τὸ ἀπαράβατον τοῖς λεγομένοις μαρτύρων. 'πραγμάτων' δὲ εἶπεν ἀναιρῶν τὴν αἵρεσιν τῶν κατὰ φαντασίαν λεγόντων τὰ διὰ τοῦ σωτῆρος γεγενῆσθαι κατὰ τὴν σάρκωσιν αὐτοῦ. 'περὶ τῶν δὲ πεπληροφορημένων' εἰπὼν τὴν διάθεσιν αὐτοῦ ἐμφαίνει. πεπληροφόρητο γὰρ καὶ οὐδὲν ἐδίσταξε, πότερον οὕτως ἔχει ἢ οὔ. ὅτι δὲ παρὰ τῶν αὐτοψίᾳ θεασαμένων [καὶ αὐτηκόων γενομένων] παρέλαβεν, σαφῶς ὡμολόγησεν εἰπών· 'καθὼς παρέδοσαν ἡμῖν οἱ ἀπ' ἀρχῆς αὐτόπται καὶ ὑπηρέται γενόμενοι τοῦ λόγου'. διαβεβαιοῦται δέ, ὅτι ἄνωθεν παρηκολούθησεν οὐ τισὶ τῶν εἰρημένων, ἀλλὰ πᾶσιν.

Text bei [MagnusCrusius], Göttinger Weihnachtsprogramm von 1735, die Prologe zu Luk., Matth. und Joh. enthaltend. Opera Origenis ed. Cde la Rue III, Paris. 1740, 932; CHnrEdLommatzsch XXI, 1846, praef. VIII sq. AGallandi, Veter. patr. Bibliotheca XIV, Append. 83. BFWestcott, History, 358—365. ThdZahn, Gesch. II, 1, 626 f. vgl. 624.

5 Vgl. das Agraphon: γίνεσθε δόκιμοι τραπεζῖται τὰ μὲν ἀποδοκιμάζοντες, τὸ δὲ καλὸν κατέχοντες (Clemens Alex., Stromat. I, 177, 2).

13. Der Kanon des Eusebius v. Caesarea († c. 340).

1.

[Eusebius, H. e. III, 25].

1 Εὔλογον δ' ἐνταῦθα γενομένους ἀνακεφαλαιώσασθαι τὰς δηλωθείσας τῆς καινῆς διαθήκης γραφάς. καὶ δὴ τακτέον ἐν πρώτοις τὴν ἁγίαν τῶν εὐαγγελίων τετρακτύν, οἷς ἕπεται ἡ τῶν πράξεων τῶν ἀποστόλων γραφή· 2 μετὰ δὲ ταύτην τὰς Παύλου καταλεκτέον ἐπιστολάς, αἷς ἑξῆς τὴν φερομένην Ἰωάννου προτέραν καὶ ὁμοίως τὴν Πέτρου κυρωτέον ἐπιστολήν· ἐπὶ τούτοις τακτέον, εἴ γε φανείη, τὴν Ἀποκάλυψιν Ἰωάννου, περὶ ἧς τὰ δόξαντα κατὰ καιρὸν ἐκθησόμεθα. 3 καὶ ταῦτα μὲν ἐν ὁμολογουμένοις· τῶν δ' ἀντιλεγομένων, γνωρίμων δ' οὖν ὅμως τοῖς πολλοῖς, ἡ λεγομένη Ἰακώβου φέρεται καὶ ἡ Ἰούδα ἥ τε Πέτρου δευτέρα ἐπιστολὴ καὶ ἡ ὀνομαζομένη δευτέρα καὶ τρίτη Ἰωάννου, εἴτε τοῦ εὐαγγελιστοῦ τυγχάνουσαι εἴτε καὶ ἑτέρου ὁμωνύμου ἐκείνῳ. 4 ἐν τοῖς νόθοις κατατετάχθω καὶ τῶν Παύλου Πράξεων ἡ γραφὴ ὅ τε λεγόμενος Ποιμὴν καὶ ἡ Ἀποκάλυψις Πέτρου καὶ πρὸς τούτοις ἡ φερομένη Βαρναβᾶ ἐπιστολὴ καὶ τῶν ἀποστόλων αἱ λεγόμεναι διδαχαὶ ἔτι τε, ὡς ἔφην, ἡ Ἰωάννου Ἀποκάλυψις, εἰ φανείη· ἣν τινες, ὡς ἔφην, ἀθετοῦσιν, ἕτεροι δὲ ἐγκρίνουσιν τοῖς ὁμολογουμένοις. 5 ἤδη δ' ἐν τούτοις τινὲς καὶ τὸ καθ' Ἑβραίους εὐαγγέλιον κατέλεξαν, ᾧ μάλιστα Ἑβραίων οἱ τὸν Χριστὸν παραδεξάμενοι χαίρουσιν. 6 ταῦτα δὲ πάντα τῶν ἀντιλεγομένων ἂν εἴη, ἀναγκαίως δὲ καὶ τούτων ὅμως τὸν κατάλογον πεποιήμεθα, διακρίνοντες τάς τε κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν ἀληθεῖς καὶ ἀπλάστους καὶ ἀνωμολογημένας γραφὰς καὶ τὰς ἄλλας παρὰ ταύτας, οὐκ ἐνδιαθήκους μὲν ἀλλὰ καὶ ἀντιλεγομένας, ὅμως δε παρὰ πλείστοις τῶν ἐκκλησιαστικῶν γινωσκομένας, ἵν' εἰδέναι ἔχοιμεν αὐτάς τε ταύτας καὶ τὰς ὀνόματι τῶν ἀποστόλων πρὸς τῶν αἱρετικῶν προφερομένας ἤτοι ὡς Πέτρου καὶ Θωμᾶ καὶ Ματθίᾳ ἢ καί τινων παρὰ τούτους ἄλλων εὐαγγέλια περιεχούσας ἢ ὡς Ἀνδρέου καὶ Ἰωάννου καὶ τῶν ἄλλων ἀποστόλων πράξεις, ὧν οὐδὲν οὐδαμῶς ἐν συγγράμματι τῶν κατὰ τὰς διαδοχὰς

ἐκκλησιαστικῶν τις ἀνὴρ εἰς μνήμην ἀγαγεῖν ἠξίωσεν, 7 πόρρω δέ που καὶ ὁ τῆς φράσεως παρὰ τὸ ἦθος τὸ ἀποστολικὸν ἐναλλάττει χαρακτήρ, ἥ τε γνώμη καὶ ἡ τῶν ἐν αὐτοῖς φερομένων προαίρεσις πλεῖστον ὅσον τῆς ἀληθοῦς ὀρθοδοξίας ἀπάδουσα, ὅτι δὴ αἱρετικῶν ἀνδρῶν ἀναπλάσματα τυγχάνει, σαφῶς παρίστησιν· ὅθεν οὐδ' ἐν νόθοις αὐτὰ κατατακτέον, ἀλλ' ὡς ἄτοπα πάντῃ καὶ δυσσεβῆ παραιτητέον.

2.

[Eusebius, H. e. II, 23, 24 f.].

Τοιαῦτα καὶ τὰ κατὰ Ἰάκωβον, οὗ ἡ πρώτη τῶν ὀνομαζομένων καθολικῶν ἐπιστολῶν εἶναι λέγεται· ἱστέον δὲ ὡς νοθεύεται μέν, οὐ πολλοὶ γοῦν τῶν παλαιῶν αὐτῆς ἐμνημόνευσαν, ὡς οὐδὲ τῆς λεγομένης Ἰούδα, μιᾶς καὶ αὐτῆς οὔσης τῶν ἑπτὰ λεγομένων καθολικῶν· ὅμως δ' ἴσμεν καὶ ταύτας μετὰ τῶν λοιπῶν ἐν πλείσταις δεδημοσιευμένας ἐκκλησίαις.

3.

[Eusebius, H. e. III, 3].

1 Πέτρου μὲν οὖν ἐπιστολὴ μία, ἡ λεγομένη αὐτοῦ προτέρα, ἀνωμολόγηται, ταύτῃ δὲ καὶ οἱ πάλαι πρεσβύτεροι ὡς ἀναμφιλέκτῳ ἐν τοῖς σφῶν αὐτῶν κατακέχρηνται συγγράμμασιν· τὴν δὲ φερομένην δευτέραν οὐκ ἐνδιάθηκον μὲν εἶναι παρειλήφαμεν, ὅμως δὲ πολλοῖς χρήσιμος φανεῖσα, μετὰ τῶν ἄλλων ἐσπουδάσθη γραφῶν. 2 τό γε μὴν τῶν ἐπικεκλημένων αὐτοῦ Πράξεων καὶ τὸ κατ' αὐτὸν ὠνομασμένον εὐαγγέλιον τό τε λεγόμενον αὐτοῦ Κήρυγμα καὶ τὴν καλουμένην Ἀποκάλυψιν οὐδ' ὅλως ἐν καθολικοῖς ἴσμεν παραδεδομένα, ὅτι μήτε ἀρχαίων μήτε μὴν καθ' ἡμᾶς τις ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς ταῖς ἐξ αὐτῶν συνεχρήσατο μαρτυρίαις. 3 προϊούσης δὲ τῆς ἱστορίας προύργου ποιήσομαι σὺν ταῖς διαδοχαῖς ὑποσημήνασθαι τίνες τῶν κατὰ χρόνους ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων ὁποίαις κέχρηνται τῶν ἀντιλεγομένων, τίνα τε περὶ τῶν ἐνδιαθήκων καὶ ὁμολογουμένων γραφῶν καὶ ὅσα περὶ τῶν μὴ τοιούτων αὐτοῖς εἴρηται. 4 ἀλλὰ τὰ μὲν ὀνομαζόμενα Πέτρου, ὧν μόνην μίαν γνησίαν

ἔγνων ἐπιστολὴν καὶ παρὰ τοῖς πάλαι πρεσβυτέροις ὁμολογουμένην, τοσαῦτα· τοῦ δὲ Παύλου πρόδηλοι καὶ σαφεῖς αἱ δεκατέσσαρες· 5 ὅτι γε μήν τινες ἠθετήκασι, τὴν πρὸς Ἑβραίους, πρὸς τῆς Ῥωμαίων ἐκκλησίας ὡς μὴ Παύλου οὖσαν αὐτὴν ἀντιλέγεσθαι φήσαντες, οὐ δίκαιον ἀγνοεῖν· καὶ τὰ περὶ ταύτης 5 δὲ τοῖς πρὸ ἡμῶν εἰρημένα κατὰ καιρὸν παραθήσομαι. οὐδὲ μὴν τὰς λεγομένας αὐτοῦ Πράξεις ἐν ἀναμφιλέκτοις παρείληφα. 6 ἐπεὶ δ' ὁ αὐτὸς ἀπόστολος ἐν ταῖς ἐπὶ τέλει προσρήσεσιν τῆς πρὸς Ῥωμαίους μνήμην πεποίηται μετὰ τῶν ἄλλων καὶ Ἑρμᾶ, οὗ φασιν ὑπάρχειν τὸ τοῦ Ποιμένος βιβλίον, ἰστέον ὡς καὶ τοῦ- 10 το πρὸς μέν τινων ἀντιλέλεκται, δι' οὓς οὐκ ἂν ἐν ὁμολογουμένοις τεθείη, ὑφ' ἑτέρων δὲ ἀναγκαιότατον οἷς μάλιστα δεῖ στοιχειώσεως εἰσαγωγικῆς, κέκριται· ὅθεν ἤδη καὶ ἐν ἐκκλησίαις ἴσμεν αὐτὸ δεδημοσιευμένον, καὶ τῶν παλαιοτάτων δὲ συγγραφέων κεχρημένους τινὰς αὐτῷ κατείληφα. 7 ταῦτα δὲ παράστασιν 15 τῶν τε ἀναντιρρήτων καὶ τῶν μὴ παρὰ πᾶσιν ὁμολογουμένων θείων γραμμάτων εἰρήσθω.

BFWestcott, History 414—425.

14. Der Kanon des Cyrillus von Jerusalem.

[Catechesis IV, 33—36.]

33 Ταῦτα διδάσκουσιν ἡμᾶς αἱ θεόπνευστοι γραφαὶ τῆς παλαιᾶς τε καὶ καινῆς διαθήκης. εἷς γάρ ἐστιν ὁ τῶν δύο διαθηκῶν θεός, ὁ τὸν ἐν καινῇ φανέντα Χριστὸν ἐν τῇ παλαιᾷ προκαταγγείλας, ὁ διὰ νόμου καὶ προφητῶν εἰς Χριστὸν παιδαγωγήσας. πρὸ γὰρ τοῦ ἐλθεῖν τὴν πίστιν ὑπὸ νόμον ἐφρου- 5 ρούμεθα, καὶ ὁ νόμος παιδαγωγὸς ἡμῶν γέγονεν εἰς Χριστόν. κἂν ποτε τῶν αἱρετικῶν ἀκούσῃς τῶν βλασφημούντων νόμον ἢ προφήτας, ἀντίφθεγξαι ⟨αὐτοῖς⟩ τὴν σωτήριον φωνὴν λέγων· οὐκ ἦλθεν Ἰησοῦς καταλῦσαι τὸν νόμον, ἀλλὰ πληρῶσαι. καὶ φιλομαθῶς ἐπίγνωθι παρὰ τῆς ἐκκλησίας, ποῖαι μέν εἰσιν αἱ 10 τῆς παλαιᾶς διαθήκης βίβλοι, ποῖαι δὲ τῆς καινῆς· καί μοι

4. 5 Gal. 3, 23 f. 9 Matth. 5, 17.

μηδὲν τῶν ἀποκρύφων ἀναγίνωσκε. ὁ γὰρ τὰ παρὰ πᾶσιν ὁμολογούμενα μὴ εἰδὼς τί περὶ τὰ ἀμφιβαλλόμενα ταλαιπωρεῖς μάτην; ⟨ἀλλ'⟩ ἀναγίνωσκε [τὰς θείας γραφὰς] τὰς εἴκοσι δύο βίβλους τῆς παλαιᾶς διαθήκης τὰς ὑπὸ τῶν ἑβδομήκοντα δύο ἑρμηνευτῶν ἑρμηνευθείσας.

34 Ἀλεξάνδρου γὰρ τοῦ τῶν Μακεδόνων βασιλέως τελευτήσαντος καὶ τῆς βασιλείας εἰς τέσσαρας διαιρεθείσης ἀρχάς, εἵς τε τὴν Βαβυλωνίαν καὶ τὴν Μακεδονίαν, Ἀσίαν τε καὶ τὴν Αἴγυπτον, εἷς τῶν τῆς Αἰγύπτου βασιλευόντων, Πτολεμαῖος [ὁ Φιλάδελφος] φιλολογώτατος γενόμενος βασιλεὺς τὰς παντα-χοῦ βίβλους συναθροίζων παρὰ Δημητρίου τοῦ Φαληρέως τοῦ τῆς βιβλιοθήκης προνοητοῦ περὶ τῶν νομικῶν καὶ προφητικῶν θείων γραφῶν ἐπακούσας· καὶ πολὺ κάλλιον κρίνας οὐ παρὰ ἀκόντων ἀναγκαστῶς τὰ βιβλία κτήσασθαι, ἀλλ' ἐξιλεώσασθαι δώροις μᾶλλον καὶ φιλίᾳ τοὺς ἔχοντας· καὶ γινώσκων, ὅτι τὸ ἀναγκαστὸν δολοῦται πολλάκις ἀπροαιρέτως διδόμενον, τὸ δὲ ἐκ προαιρέσεως παρεχόμενον σὺν ἀληθείᾳ τῇ πάσῃ δωρεῖται· Ἐλεαζάρῳ τῷ τότε ἀρχιερεῖ πλεῖστα δῶρα πέμψας εἰς τὸν ἐνταῦθα τῶν Ἱεροσολύμων ναόν, ἓξ κατὰ φυλὴν τῶν δώδεκα τοῦ Ἰσραὴλ φυλῶν ⟨ἄνδρας φιλομαθεῖς⟩ πρὸς ἑαυτὸν εἰς ἑρμηνείαν ἐποίησεν ἀποστεῖλαι. εἶτα καὶ τοῦ θείας ἢ μὴ τὰς βίβλους εἶναι λαμβάνων ἀπόπειραν καὶ πρὸς τὸ μὴ συνδυάσαι πρὸς ἀλλήλους τοὺς ἀποσταλέντας ἐποπτεύσας ἐν τῇ λεγομένῃ Φάρῳ τῇ πρὸς Ἀλεξάνδρειαν κειμένῃ τῶν παραγενομένων ἑρμηνευτῶν ἑκάστῳ ἴδιον οἶκον ἀπονείμας [ἑκάστῳ] πάσας τὰς γραφὰς ἐπέτρεψεν ἑρμηνεῦσαι. τούτων δὲ ἐν ἑβδομήκοντα δύο ἡμέραις τὸ πρᾶγμα πληρωσάντων, τὰς ὁμοῦ πάντων ἑρμηνείας, ἃς κατὰ διαφόρους οἴκους ἀλλήλοις μὴ προσιέντες ἐποιήσαντο, συναγαγὼν ἐπὶ τὸ αὐτὸ οὐ μόνον ἐν νοήμασιν, ἀλλὰ καὶ ἐν λέξεσιν εὗρεν συμφώνους. οὐ γὰρ εὑρεσιλογίᾳ καὶ κατασκευῇ σοφισμάτων ἀνθρώ-

17 ff. Vgl. Aristeasbrief. 22 συναθροίζειν προσέταξεν τῷ Δημητρίῳ τοῦ Φαληρέως τῷ τῆς βιβλιοθήκης προνοητῷ. καὶ ζητοῦντες πάσας τὰς παλαιὰς γραφὰς προσφέροντές τε καὶ τὰς τῆς παλαιᾶς διαθήκης καὶ τῶν προφητῶν ἔδωκαν αὐτῷ ἀναγινώσκειν. Armen.

πινον ἦν τὸ γινόμενον, ἀλλ' ἐκ πνεύματος ἁγίου ἡ τῶν ἁγίῳ πνεύματι λαληθεισῶν θείων γραφῶν ἑρμηνεία συνετελεῖτο.

35 Τούτων τὰς εἴκοσι δύο βίβλους ἀναγίνωσκε· πρὸς δὲ τῶν ἀποκρύφων μηδὲν ἔχε κοινόν. ταύτας μόνας μελέτα σπουδαίως, ἃς καὶ ἐν ἐκκλησίᾳ μετὰ παρρησίας ἀναγινώσκομεν. πολύ σου φρονιμώτεροι καὶ εὐλαβέστεροι ἦσαν οἱ ἀπόστολοι καὶ οἱ ἀρχαῖοι ἐπίσκοποι, οἱ τῆς ἐκκλησίας προστάται οἱ ταύτας παραδόντες. σὺ οὖν, τέκνον τῆς ἐκκλησίας ὤν, μὴ παραχάραττε τοὺς θεσμοὺς καὶ τῆς μὲν παλαιᾶς διαθήκης, καθὼς εἴρηται, τὰς εἴκοσι δύο μελέτα βίβλους, ἅς, εἰ φιλομαθὴς τυγχάνεις, ἐμοῦ λέγοντος ὀνομαστὶ μεμνῆσθαι σπούδασον. τοῦ νόμου μὲν γάρ εἰσιν αἱ Μωϋσέως [πρῶται] πέντε βίβλοι· Γένεσις, Ἔξοδος, Λεϋιτικόν, Δευτερονόμιον. ἑξῆς δὲ Ἰησοῦς υἱὸς Ναυῆ καὶ τὸ τῶν Κριτῶν βιβλίον μετὰ τῆς Ῥοὺθ ἕβδομον ἀριθμούμενον. τῶν δὲ λοιπῶν ἱστορικῶν βιβλίων ἡ πρώτη καὶ ἡ δευτέρα τῶν Βασιλειῶν μία παρ' Ἑβραίοις ἐστὶ βίβλος· μία δὲ καὶ ἡ τρίτη καὶ ἡ τετάρτη. ὁμοίως δὲ παρ' αὐτοῖς καὶ τῶν Παραλειπομένων ἡ πρώτη καὶ ἡ δευτέρα μία τυγχάνει βίβλος. καὶ τοῦ Ἔσδρα ἡ πρώτη καὶ ἡ δευτέρα μία λελόγισται· δωδεκάτη δὲ βίβλος ἡ Ἐσθήρ. καὶ τὰ μὲν ἱστορικὰ ταῦτα. τὰ δὲ στιχηρὰ τυγχάνει πέντε· Ἰὼβ καὶ βίβλος Ψαλμῶν καὶ Παροιμίαι καὶ Ἐκκλησιαστὴς καὶ Ἆισμα ᾀσμάτων ἑπτακαιδέκατον βιβλίον. ἐπὶ δὲ τούτοις τὰ προφητικὰ πέντε· τῶν δώδεκα προφητῶν μία βίβλος καὶ Ἡσαΐα μία καὶ Ἱερεμίου μετὰ Βαροὺχ καὶ Θρηνῶν καὶ Ἐπιστολῆς· εἶτα Ἰεζεκιὴλ καὶ ἡ τοῦ Δανιήλ, εἰκοστὴ δευτέρα βίβλος τῆς παλαιᾶς διαθήκης.

36 Τῆς δὲ καινῆς διαθήκης τὰ τέσσαρα μόνα εὐαγγέλια· τὰ δὲ λοιπὰ ψευδεπίγραφα καὶ βλαβερὰ τυγχάνει· ἔγραψαν καὶ Μανιχαῖοι κατὰ Θωμᾶν εὐαγγέλιον, ὅπερ εὐωδίᾳ τῆς εὐαγγελικῆς ἐπωνυμίας ἐπικεχρωσμένον διαφθείρει τὰς ψυχὰς τῶν ἁπλουστέρων. δέχου δὲ καὶ τὰς Πράξεις τῶν δώδεκα ἀποστόλων· πρὸς τούτοις τὰς ἑπτὰ ⟨τὴν⟩ Ἰακώβου, καὶ ⟨τὰς

46 ἐν πάσαις ταῖς ἐκκλησίαις Arm. 48 οἳ ταῦτα προσέταξαν Arm. 62 Ψαλμοί Arm. 69 βλαβερά] + τοῖς ἀναγινώσκουσιν Arm.

δύο〉 Πέτρου καὶ 〈τὰς τρεῖς〉 Ἰωάννου καὶ 〈τὴν〉 Ἰούδα καθολικὰς ἐπιστολάς· ἐπισφάγισμα δὲ τῶν πάντων καὶ μαθητῶν τὸ τελευταῖον τὰς Παύλου δεκατέσσαρας ἐπιστολάς. τὰ δὲ λοιπὰ πάντα ἐν δευτέρῳ κείσθω. καὶ ὅσα ἐν ἐκκλησίᾳ μὴ ἀναγινώσκεται, ταῦτα μηδὲ κατὰ σεαυτὸν ἀναγίνωσκε, καθὼς ἤκουσας. καὶ τὰ μὲν περὶ τούτων ταῦτα.

III. Prologe.

1. Prologus quattuor euangeliorum

ex commentario S. Hieronymi in Mattheum.

[Nouum testamentum domini nostri Iesu Christi latine edd. JhWordsworth et HnrJlWhite. I 1, Oxonii 1889, 11 sqq.]

1 Plures fuisse qui euangelia scripserunt, et Lucas euangelista testatur dicens: *quoniam quidem multi conati sunt ordinare narrationem rerum, quae in nobis completae sunt, sicut tradiderunt nobis qui ab initio ipsi uiderunt sermonem et ministrauerunt ei*, et perseuerantia usque ad praesens tempus monumenta declarant, quae a diuersis auctoribus edita, diuersarum haeresium fuere principia, ut est illud iuxta Aegyptios et Thoman et Matthian et Bartholomeum duodecim quoque apostolorum et Basilidis atque Apellis ac reliquorum, quos enumerare longissimum est, cum hoc tantum in praesentiarum necesse sit dicere, extitisse quosdam, qui sine spiritu et gratia dei conati sunt magis ordinare narrationem, quam historiae texere ueritatem. 2 quibus iure potest illud propheticum coaptari: *uae qui prophetant de corde suo, qui ambulant post spiritum suum, qui dicant, 'dicit dominus' et dominus non misit eos*, de quibus et saluator in euangelio Iohannis loquitur: *omnes qui ante me uenerunt fures fuerunt et latrones:* 3 qui uene-

2 Luk. 1, 1 f. 15 Ez. 13, 3. 6. 17 Joh. 10, 8.

runt, non qui missi sunt; ipse enim ait: *ueniebant et ego non mittebam eos.* in uenientibus praesumptio temeritatis, in missis obsequium ueritatis est. 4 ecclesia autem, quae supra petram domini fundata est, quam introduxit rex in cubiculum suum et ad quam per foramen descensionis occulte misit manum suam, similis dammulae hinnuloque ceruorum, quattuor flumina paradisi instar eructans, quattuor et angulos et annullos habet, per quos quasi arca testamenti et custos legis domini lignis mobilibus uehitur.

5 Primus omnium Matthaeus est publicanus cognomento Leui, qui euangelium in Iudaea hebreo sermone edidit ob eorum uel maxime causam, qui in Iesum crediderant ex Iudaeis et nequaquam legis umbra succedente euangelii ueritatem seruabant.

6 Secundus Marcus, interpres apostoli Petri et Alexandrinae ecclesiae primus episcopus, qui dominum quidem saluatorem ipse non uidit, sed ea quae magistrum audierat praedicantem iuxta fidem magis gestorum narrauit, quam ordinem.

7 Tertius Lucas medicus natione Syrus Antiochensis, cuius laus in euangelio, qui et ipse discipulus apostoli Pauli in Achaiae Boeotiaeque partibus uolumen condidit, quaedam altius repetens et, ut ipse in prooemio confitetur, audita magis, quam uisa describens.

8 Ultimus Iohannes apostolus et euangelista, quem Iesus amauit plurimum, qui super pectus domini recumbens purissima doctrinarum fluenta potauit et qui solus de cruce meruit audire: *ecce mater tua.* 9 is cum esset in Asia et iam tunc haereticorum semina pullularent, Cerinthi, Hebionis et ceterorum, qui negant Christum in carne uenisse, quos et ipse in epistula sua antichristos uocat et apostolus

1 Vgl. Jer. 14, 14. 27, 15. 3 Matth. 16, 18. 4 Hohel. 6, 8. 7 Gen. 2, 10 ff. 23 Luk. 1, 1 ff. 26 Joh. 13, 23. 21, 20. 28 Joh. 19, 27. 30 1. Joh. 2, 22.

Paulus frequenter percutit, coactus est ab omnibus paene tunc Asiae episcopis et multarum ecclesiarum legationibus de diuinitate saluatoris altius scribere et ad ipsum, ut ita dicam, dei uerbum non tam audaci, quam felici temeritate prorumpere, ut ecclesiastica narrat historia, cum a fratribus cogeretur, ut scriberet, ita facturum respondisse, si indicto ieiunio in communi omnes deum deprecarentur; quo expleto reuelatione saturatus in illud prooemium caelo ueniens eructavit: *in principio erat uerbum et uerbum erat apud deum et deus erat hoc uerbum: hoc erat in principio apud deum.*

10 Haec igitur quattuor euangelia multum ante praedicta Ezechielis quoque uolumen probat, in quo prima uisio ita contexitur: *et in medio sicut similitudo quattuor animalium, et uultus eorum facies hominis et facies leonis et facies uituli et facies aquilae.* 11 Prima hominis facies Mattheum significat, qui quasi de homine exorsus est scribere: *liber generationis Iesu Christi filiis Dauid filii Abraham.* 12 secunda Marcum, in quo uox leonis in eremo rugientis auditur: *uox clamantis in deserto: parate uiam domini, rectas facite semitas eius.* 13 tertia uituli, quae euangelistam Lucam a Zacharia sacerdote sumpsisse initium praefigurauit. 14 quarta Iohannem euangelistam, qui adsumptis pinnis aquilae et ad altiora festinans de uerbo dei disputat. 15 cetera quae sequuntur in eundem sensum proficiunt. crura eorum recta et pinnati pedes et quocumque spiritus ibat ibant et non reuertebantur et dorsa eorum plena oculis et scintillae ac lampades in medio discurrentes et rota in rota et in singulis quattuor facies. 16 unde et apocalypsis Iohannis post expositionem uiginti quattuor seniorum, qui tenentes citharas et fialas adorant agnum dei, introducit fulgura et tonitrua et septem spiritus discurrentes et mare

9 Joh. 1, 1. 13 Ez. 1, 5 ff. 17 Matth. 1, 1. 19 Jes. 40, 1. Mark. 1, 3. 21 Luk. 1, 5 ff. 24 Ez. 1, 7. 12 f. 16. 28 Apok. 4, 4 ff.

uitreum et quattuor animalia plena oculis dicens: *animal primum simile leoni et secundum simile uitulo et tertium simile homini et quartum simile aquilae uolanti.* et post paulum *plena*, inquit, *erant oculis et requiem non habebant die ac nocte dicentia: 'sanctus, sanctus, sanctus dominus deus omnipotens, qui erat et qui est et qui uenturus est.'* 17 quibus cunctis perspicue ostenditur quattuor tantum debere euangelia suscipi et omnes apocryphorum naenias mortuis magis haereticis, quam ecclesiasticis uiuis canendas.

---

2. Marcionitische Prologe zu den paulinischen Briefen.

Romani sunt in partibus Italiae. hi praeuenti sunt a falsis apostolis et sub nomine domini nostri Iesu Christi in legem et prophetas erant inducti. hos reuocat apostolus ad ueram euangelicam fidem scribens eis a Corintho.

[A = Cod. Amiatinus s. VIII in. F = Cod. Fuldens. s. VI. G = Cod. Sangallensis 70 s. VIII. M = Cod. Monacens. 4577 s. IX. R = Cod. Vatic. Reginens. 9 s. VII (?). P = Cod. Paris. 11553 s. IX. 1 = Cod. Coloniens. 1 sc. IX].

Romani ergo ergo R Romani ergo M^2 in partibus AFG^1 in partes RM^2 in parte P partes $M^1 1^1$ partis $G^2 1^2$ nostri *fehlt* G^1 in lege et prophetas R in legem et profetis G in lege et prophetis 1 et in lege et in prophetis P apostolus reuocat G ueram euangelicam A^{1}FMG^1 ueram et euangelicam RG^2P1 a Corintho *in* M *von späterer Hand auf Rasur* ab Athenis P. ab Athenis *st.* a Corintho *auch sonst, z. B.* cod. Cauensis s. IX in. Bernens. 334 s. X in. Sangallensis 83. Duesseldorf A 14 s. IX *hat im Text* ab Athenis, *am Rande* a Corintho.

Corinthii sunt Achaei. et hi similiter ab apostolis audierunt uerbum ueritatis et subuersi multifarie a falsis apostolis, quidam a philosophiae uerbosa eloquentia, alii a secta legis Iudaicae inducti. hos reuocat ad ueram et

---

1 Apok. 4, 7. 4 Apok. 4, 8.

euangelicam sapientiam scribens eis ab Epheso per Timotheum.

Achaei AP (Achaethi M) Acai F Achaici 1 Achaiae R Achaie G[1] *anscheinend.* apostulo M subuersi sunt 1 a *cor* philos. *fehlt* AM alii a secta AR alia secta FGM alii secta P alii ad sectam 1 inducti AFGP inducti sunt RM fuerunt inducti 1 ueram euangelicam *nur* F per Timotheum *fehlt* P, *dafür* scripta de Chorintho uersos dccccxi, *was zu der Ep. ad Rom. gehört.*

Post actam paenitentiam consolatorias scribit eis a Troade et conlaudans eos hortatur ad meliora.

post acceptam RM consolatorias FRP consolatoriam AM1 consolatoriam epistolam G scribens a Troade conlaudans F a Troade per Titum A[2]1 conlaudat G eos *fehlt* A ad meliora contristatos quidem eos sed emendatos ostendens 1. *ebenso, aber* eos quidem ostendit G

Galatae sunt Graeci. hi uerbum ueritatis primum ab apostolo acceperunt, sed post discessum eius temptati sunt a falsis apostolis, ut in legem et circumcisionem uerterentur. hos apostolus reuocat ad fidem ueritatis scribens eis ab Epheso.

primus A[1] prius A[2] ab apostolis G[1] *anscheinend.* in lege et circumcisione FGMP (circumcisione *auch* R) eis *fehlt* F ab Epheso per Tytum R

Ephesii sunt Asiani. hi accepto uerbo ueritatis persteterunt in fide. hos conlaudat apostolus scribens eis ab urbe Roma de carcere per Tychicum diaconum.

persteterunt AFR1[2] perstiterunt GF (1[1] *anscheinend*) a Roma APG[2] per Tychicum diaconum *fehlt* P. *Eine Handschrift von Monte Cassino, 552 (al. 32) s. XI/XII hat den Zusatz:* Sciendum sane quia haec epistola quam nos ad Ephesios habemus, haeretici et maxime Marcianistae ad Laudicenses adtitulant. *Ebenso, mit leichten Entstellungen,* G *und* Duesseldorf. A 14.

Philippenses sunt Machedones. hi accepto uerbo ueritatis persteterunt in fide nec receperunt falsos apostolos. hos apostolus conlaudat scribens eis a Roma de carcere per Epaphroditum.

Philippenses ipsi G¹ Machedones FR Machedonas M Macedones AGP1 perstiterunt G²P conl. apostolus AG1 de carcere *fehlt* R per Epaphroditum *fehlt* P

Colossenses et hi sicut Laudicenses sunt Asiani. et ipsi praeuenti erant a pseudoapostolis nec ad hos accessit ipse apostolus, sed et hos per epistulam recorrigit. audierant enim uerbum ab Archippo qui et ministerium in eos accepit. ergo apostolus iam ligatus scribit eis ab Epheso.

Laodicienses F Laodicenses P ipsi enim G¹ (et *vor* ipsi *von alter Hand nachgefügt*) ab Epheso per Titicum diaconum et Honesimum acolitum G ab Epheso per Tychicum diaconum 1

Thessalonicenses sunt Machedones in Christo Iesu, qui accepto uerbo ueritatis persteterunt in fide etiam in persecutione ciuium suorum, praeterea nec receperunt ea quae a falsis apostolis dicebantur. hos conlaudat apostolus scribens eis ab Athenis.

Macedones *nur* P in Christo Iesu *fehlt* A²GM, *vor* persteterunt R perstiterunt AGP suorum constantes fuerunt in fide 1 nec receperunt falsos apostolos nec ea 1 ab Athenis per Timotheum diaconum FG ab A. per Tychicum et Onesimum 1

Ad Thessalonicenses secundam scribit et notum facit eis de temporibus nouissimis et de aduersarii detectione. scribit ab Athenis.

ad secundam *fehlt* R secundam epistulam AG1 de *vor* aduersarii *fehlt* P deiectione 1 deieccione G² scribit hanc epistulam AP1 scribit autem haec epistulam G ab Athenis per Tithycum diaconum et Onesimum acholitum R per Titum diaconum et Onesimum accholitum 1

Timotheum instruit et docet de ordinatione episcopatus et diaconii et omnis ecclesiasticae disciplinae.

de diaconii FM disciplinae scribens de Laodicia FM d. scribens ei de Laudicia G d. scribit ei a Laodicia 1 d. scribens ei a Machedonia A d. *ohne Zusatz* RP

In F *steht der Prolog doppelt, einmal vor 1. Tim., einmal vor der unechten Ep. ad Laod. Hier steht* instituit; *am Schluss kein Zusatz.*

Item Timotheo scribit de exhortatione martyrii et omnis regulae ueritatis et quid futurum sit temporibus nouissimis et de sua passione.

item *fehlt* R et omnis regulae AGR1 et omnes regulae P et de omnes regulas F (*ebenso, aber ohne* et M) et de omni regula 1 passione. scribit ei ab urbe Roma FM p. Scribit ei ab urbe R p. scribens ei ab urbe Roma 1 p. *ohne Zusatz* AGP

Titum commonefacit et instruit de constitutione presbyterii et de spiritali conuersatione et hereticis uitandis qui in scripturis Iudaicis credunt.

in scripturis Iudaicis] Iudaicis fabulis R credunt. scribit a Nicopoli FGM credunt. scribit ei de Laodicia 1 credunt *ohne Zusatz* ARP

Philemoni familiares litteras facit pro Onesimo seruo eius. scribit autem ei a Roma de carcere.

ab urbe Roma 1 de carcere per Onesimum acolotum A de carcere per eundem Onesimum R de carcere per supradictum Onesimum 1 de carcere *ohne Zusatz* FGMP

[Inprimis dicendum est, cur apostolus Paulus in hac epistula scribendo non seruauerit morem suum, ut uel uocabulum nominis sui uel ordinis scriberet dignitatem. haec causa est, quod ad eos scribens qui ex circumcisione crediderant quasi gentium apostolus et non Hebraeorum, sciens quoque eorum superbiam suamque humilitatem ipse demonstrans meritum officii sui noluit anteferre. nam simili modo etiam Iohannes apostolus propter humilitatem in epistula sua nomen suum eadem ratione non praetulit. hanc ergo epistulam fertur apostolus ad Hebraeos conscriptam hebraica lingua misisse, cuius sensum et ordinem retinens Lucas euangelista post excessum beati apostoli graeco sermone composuit.]

Donatd e B r u y n e, Prologues bibliques d'origine Marcionite, Rev. Bénéd. 24, 1907, 1—16. PtC o r s s e n, Zur Ueberlieferungsgesch. des Römerbriefs, Zeitschr. f. d. neut. Wiss. 10, 1909, 1—45. 97—103.

3. Monarchianische Prologe.

Incipit argumentum euangelii secundum Mattheum.

Mattheus ex Iudaea sicut in ordine primus ponitur, ita euangelium in Iudaea primus scripsit. cuius uocatio ad deum ex publicanis actibus fuit. duorum in generatione Christi principia praesumens, unius cuius prima circumcisio in carne, alterius cuius secundum cor electio fuit, et ex utrisque in patribus Christus, sicque quaternario denario numero triformiter posito, principium a credendi fide in electionis tempus porrigens et ex electione in transmigrationis diem dirigens atque a transmigratione usque in Christum definiens decursam aduentus domini ostendit generationem, ut et numero satisfaciens et tempori et se quod esset ostendens et dei in se opus monstrans, etiam in his, quorum genus posuit, Christi operantis a principio testimonium non negaret. quarum omnium rerum tempus ordo numerus dispositio uel ratio, quod fidei necessarium est, deus Christus est. qui factus ex muliere, factus sub lege, natus ex uirgine, passus in carne omnia in cruce fixit, ut triumphans ea in semetipso, resurgens in corpore, et patris nomen in patribus filio et filii nomen patri restitueret in filiis, sine principio, sine fine, ostendens unum se cum patre esse, quia unus est. in quo euangelio utile est desiderantibus deum sic prima uel media uel perfecta cognoscere, ut et uocationem apostoli et opus euangelii et dilectionem dei in carne nascentis per uniuersa legentes intellegant atque id in eo, in quo adprehensi sunt et adprehendere expetunt, recognoscant. nobis enim hoc in studio argumenti fuit, et fidem factae rei tradere et operantis dei intellegendam diligenter esse dispositionem quaerentibus non tacere.

Explicit argumentum euangelii secundum Mattheum.

Incipit argumentum euangelii secundum Iohannem.

Hic est Iohannes euangelista unus ex discipulis dei, qui uirgo electus a deo est, quem de nuptiis uolentem nubere uocauit deus. cui uirginitatis in hoc duplex testimonium in euangelio datur, quod et prae ceteris dilectus a deo dicitur et huic matrem suam iens ad crucem commendauit deus, ut uirginem uirgo seruaret. denique manifestans in euangelio quod erat ipse incorruptibilis, uerbi opus inchoans solus uerbum caro factum esse nec lumen a tenebris comprehensum fuisse testatur, primum signum ponens quod in nuptiis fecit deus, ut ostendens quod erat ipse legentibus demonstraret, quod ubi dominus inuitatur deficere nuptiarum uinum debeat ac ueteribus immutatis noua omnia, quae a Christo instituuntur, adpareant. de quo singula quaeque in mysterio acta uel dicta euangelii ratio quaerentibus monstrat. hoc autem euangelium scripsit in Asia, posteaquam in Pathmos insula apocalypsin scripserat, ut cui in principio canonis incorruptibile principium in Genesi, et incorruptibilis finis per uirginem in apocalypsi redderetur dicente Christo „ego sum A et Ω“. et hic est Iohannes, qui sciens superuenisse diem recessus sui conuocatis discipulis suis in Epheso per multa signorum experimenta promens Christum descendens in defossum sepulturae suae locum facta oratione positus est ad patres suos tam extraneus a dolore mortis, quam a corruptione carnis inuenitur alienus. qui etsi post omnes euangelium scripsisse dicitur, tamen dispositione canonis ordinati post Mattheum ponitur, quoniam in domino quae nouissima sunt non uelut extrema et abiecta numero, sed plenitudinis opere perfecta sunt, et hoc uirgini debebatur. quorum tamen uel scripturarum tempore dispositio uel librorum ordinatio ideo per singula a nobis non exponitur, ut sciendi desiderio conlocato et quaerentibus fructus laboris et deo magisterii doctrina seruetur.

Explicit argumentum euangelii secundum Iohannem.

Incipit argumentum euangelii secundum Lucam.

Lucas Syrus natione Antiochensis, arte medicus, discipulus apostolorum, postea Paulum secutus usque ad confessionem eius seruiens deo sine crimine. nam neque uxorem umquam habens neque filios LXXIIII annorum obiit in Bithynia plenus spiritu sancto. qui cum iam descripta essent euangelia per Mattheum quidem in Iudaea, per Marcum autem in Italia, sancto instigante spiritu in Achaiae partibus hoc scripsit euangelium, significans etiam ipse in principio ante alia esse descripta. cui extra ea quae ordo euangelicae dispositionis exposcit, ea maxime necessitas laboris fuit, ut primum Graecis fidelibus omni perfectione uenturi in carnem dei manifestata, ne Iudaicis fabulis intenti in solo legis desiderio tenerentur neue hereticis fabulis et stultis sollicitationibus seducti excederent a ueritate elaboraret, dehinc ut in principio euangelii Iohannis natiuitate praesumpta cui euangelium scriberet et in quo electus scriberet indicaret, contestans in se completa esse, quae essent ab aliis inchoata. cui ideo post baptismum filii dei a perfectione generationis in Christo impletae et repetendae a principio natiuitatis humanae potestas permissa est, ut requirentibus demonstraret, in quo adprehendens erat, per Nathan filium introitu recurrentis in deum generationis admisso indispartibilis dei, praedicans in hominibus Christum suum perfecti opus hominis redire in se per filium facere, qui per Dauid patrem uenientibus iter praebebat in Christo. cui Lucae non immerito etiam scribendorum apostolicorum actuum potestas in ministerio datur, ut deo in deum pleno ac filio proditionis extincto oratione ab apostolis facta sorte domini electionis numerus compleretur sicque Paulus consummationem apostolicis actibus daret, quem diu contra stimulos recalcitrantem dominus elegisset. Quod legentibus ac requirentibus deum etsi per singula expediri a nobis utile fuerat, scientes tamen, quod operantem agricolam oporteat de

fructibus suis cedere, uitauimus publicam curiositatem ne non tam uolentibus deum uideremur quam fastidientibus prodidisse.

Explicit argumentum euangelii secundum Lucam.

Incipit argumentum euangelii secundum Marcum.

Marcus euangelista dei et Petri in baptismate filius atque in diuino sermone discipulus sacerdotium in Israhel agens secundum carnem leuita, conuersus ad fidem Christi euangelium in Italia scripsit ostendens in eo, quod et generi suo deberet et Christo. nam initium principii in uoce propheticae exclamationis instituens ordinem leuiticae electionis ostendit, ut praedicans praedestinatum Iohannem filium Zachariae in uoce angeli adnuntiantis, non emissum solum uerbum caro factum sed corpus domini in omnia per uerbum diuinae uocis animatum initio euangelicae praedicationis ostenderet, ut qui haec legens sciret, cui initium carnis in domino et dei aduenientis habitaculum caro deberet agnoscere, atque in se uerbum uocis, quod in consonantibus perdiderat, inueniret. denique et perfecti euangelii opus intrans et a baptismo domini praedicare deum inchoans non laborauit natiuitatem carnis, quam in prioribus uiderat, dicere, sed totus inprimis explosionem deserti, ieiunium numeri, temptationem diaboli, congregationem bestiarum et ministerium protulit angelorum, ut instituens nos ad intellegendum singula in breui compingens nec auctoritatem factae rei demeret et perficiendo operi plenitudinem non negaret. denique amputasse sibi post fidem pollicem dicitur, ut sacerdotio reprobus haberetur, sed tantum consentiens fidei praedestinata potuit electio, ut nec sic in opere uerbi perderet, quod prius meruerat in genere: nam Alexandriae episcopus fuit. cuius per singula opus scire et euangelii in se dicta disponere et disciplinam in se legis agnoscere et diuinam in carne intellegere naturam. quae et nos primum requiri, dehinc inquisita uolumus agnosci, habentes merce-

dem exhortationis quoniam qui plantat et qui rigat unum sunt, qui autem incrementum praestat, deus est.

Explicit argumentum euangelii secundum Marcum.

PtCorssen, Monarchianische Prologe zu den 4 Evangelien (Texte u. Unters. 15, 1), 1896. Textabdruck auch bei HsLietzmann, Kleine Texte 1², 1907. JChapman, Priscillian the Author of the Monarchian Prologues to the Vulgate Gospels, Rev. Bénéd. 23, 1906, 335—349; wiederabgedruckt in den Notes on the Early History of the Vulgate Gospels, Oxford 1908, 217 ff. EChBabut, Priscillien et le Priscillianisme, Paris 1909, 294—308.

4. Ein Prolog zu den katholischen Briefen.

Canones noui testamenti primus Petrus scripsit, secundus Iacobus, tertius Matheus, quartus Iudas, quintus Paulus, sextus Barnabas, septimus Lucas, octauus Marcus, nonus Iohannes. quare primus Iacobus in ordine epistularum ponitur, cum primus Petrus in ordine canonis, scripsit? hac de causa fuit prerogatiua apostolici ordinis, ut quidam interpretantur [significat] uel prestantius est, ut adfirmant alii, ut Petrus ponatur primus, cum primus scripsit. dicunt quidam epistula Iacobi quod ab illo sit edita eius nomine, quorum opinio falsa est.

Donatde Bruyne, Un prologue inconnu des épitres catholiques Rev. Bénéd. 23, 1906, 82—87.

Literaturverzeichnis.

CAuCredner, Beiträge zur Einleitung in die biblischen Schriften, 2 Bde, 1832. 1838.

Ders., Zur Geschichte des Kanons, 1847.

Ders., Geschichte des neutestamentlichen Kanons, hrsg. von Gu Volkmar, 1860.

AdHarnack, Das Neue Testament um das Jahr 200, 1889.

Ders., Dogmengeschichte 1⁴, 1909, 372—399.

AdHilgenfeld, Der Kanon und die Kritik des Neuen Testaments, 1863.

Ders., Historisch-kritische Einleitung in das Neue Testament, 1875.

HchJHoltzmann, Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in das Neue Testament³, 1892.

AdJülicher, Einleitung in das Neue Testament⁵·⁶, 1906.

JnKirchhofer, Quellensammlung zur Geschichte des neutestamentlichen Kanons bis auf Hieronymus, 1844.

JhLeipoldt, Geschichte des neutestamentlichen Kanons, 2 Bde, 1907. 1908.

AlfLoisy, Histoire du canon du Nouveau Testament, 1891.

FrzOverbeck, Zur Geschichte des Kanons, 1880.

EdReuß, Histoire du canon des écritures saintes dans l'église, 1863.

PlSchmiedel, Art. „Kanon" bei Ersch und Gruber, Allgemeine Encyklopädie der Wiss. u. Künste, 2. Sektion, 32, 1882, 309—337.

BhWeiß, Einleitung in das Neue Testament⁵, 1897.

BrookeFossWestcott, A general Survey of the History of the Canon of the New Testament⁷, Cambridge 1896.

ThdZahn, Geschichte des neutestamentlichen Kanons, 2 Bde, 1888—1892.

Ders., Grundriß der Geschichte des neutestamentlichen Kanons², 1904.

Ders., Forschungen zur Geschichte des neutestamentlichen Kanons und der altchristlichen Literatur, 6 Bde, 1881—1900.

Ders. bei Herzog-Hauck, Realencykl. 9, 1901, 768—796.

Verzeichnis der benutzten Ausgaben und kritischen Hilfsmittel

soweit sie nicht vor oder nach dem Textabdruck namhaft gemacht sind.

Acta martyrum Scilitanorum, in Acta martyrum selecta hrsg. von OscvGebhardt, 1902, 22—27.

Apostolische Väter, in Patrum apostolicorum opera rec. OscvGebhardt, AdHarnack, ThdZahn; ed. minor[5], 1905.

Athanasius: Reste des 39. Festbriefes a) griechisch nach den S. 49 angeführten Kanonssammlungen; dazu ist die syrische Uebersetzung verglichen bei WmCureton, The Festal Letters of Athanasius, London 1848, 52—54 der syrischen Seitenzählung. b) nach der koptischen Uebersetzung deutsch von CSchmidt s. S. 52.

Athenagoras rec. EdSchwartz (Texte und Untersuch. 4, 2), 1891.

Clemens Alexandrinus hrsg. von OStählin, Bd. 1 u. 2, 1905. 1906. [Die in dieser Ausgabe noch nicht erschienenen Schriften nach der Ausgabe von WmDindorf, Oxon. 1869].

Cyrillus Hierosolymitanus edd. KWReischl et JRupp II, 1860. Dazu die armenische Uebersetzung, Wien, 1832.

Epiphanius ed. WmDindorf, 3 Bde., 1859—1862.

Eusebius, Kirchengeschichte hrsg. von EdSchwartz, Kleine Ausgabe, 1908.

Gelasius, Text nach Cod. Berol. Phillips. 1743 sc. VIII.

Irenaeus, Opera ed. AdStieren I, 1853.

Justinus, Opera ed. COtto[3], Bd. 1 u. 2 (Corp. Apol. Vol. 1 u. 2), 1876—77.

Nouum Testamentum graece ed. EbNestle[6], 1906.

Origenes, Opera ed. CHnrEdLommatzsch, 25 Bde, 1831—1848. — Reste des Johanneskommentars hrsg. von ErwPreuschen, 1903.

Tatianus rec. EdSchwartz (Texte und Untersuch. 4, 1), 1888.

Tertullianus ed. AuReifferscheid, GgWissowa, EmKroymann, Bd. 1 und 3 (Corp. Script. Eccl. Latin. Vol. 20 und 47) 1891 und 1906.

Theodoretus ed. JhLgSchulze et JhAuNoesselt, 4 Bde, 1769—1774.

Theophilus Antiochenus ed. COttó (Corp. Apol. Vol. 8), 1861.

Inhaltsverzeichnis.

	Seite
I. Aus der Zeit der Kanonbildung.	
1. Herrnworte bei Paulus	1
2. 1. Klemensbrief	1 f.
3. Ignatius von Antiochien	2
4. Polykarp von Smyrna	3
5. Papias von Hierapolis	3 f.

Seite

6. Didache 4
7. Barnabasbrief . . . . . 4 f.
8. 2. Klemensbrief 5
9. 2. Petrusbrief . . . . . 5 f.
10. Marcion . . . . . 6—9
11. Justin . . . . . 9—11
12. Tatian . . . . . 11 f.
13. Athenagoras 12
14. Irenäus von Lyon . . . . . 12—17
15. Acta martyrum Scilitanorum 17
16. Theophilus von Antiochien 17
17. Serapion von Antiochien 18
18. Klemens von Alexandrien . . . . . 18—24
19. Tertullian . . . . . 24—26
20. Origenes über außerkanonische Evangelien . . . 26 f.

II. Kanonsverzeichnisse.

1. Das Muratorische Fragment . . . . . 27—35
2. Das Mommsensche Verzeichnis . . . . . 36—40
3. Das Verzeichnis im Codex Claromontanus . . . . 40—42
4. Aus dem 39. Festbrief des Athanasius . . . . . 42—52
5. Das Dekret des Gelasius . . . . . 52—62
6. Stichometrie des Nicephorus . . . . . 62—64
7. Kanon des Alten Testamentes . . . . . 65 f.
8. Syrische Stichometrie . . . . . 66—68
9. Verzeichnis der 60 kanonischen Bücher . . . . 68—70
10. Der Bibelkanon der Synode von Laodicea 360 . . 70 f.
11. Der Bibelkanon der Synode von Karthago 397 . . 72 f.
12. Der Kanon des Origenes . . . . . 73—76
13. Der Kanon des Eusebius . . . . . 77—79
14. Der Kanon des Cyrillus von Jerusalem . . . . . 79—82

III. Prologe.

1. Prologus IV euangeliorum ex commentario S. Hieronymi in Mattheum . . . . . 82—85
2. Marcionitische Prologe zu den paulinischen Briefen 85—88
3. Monarchianische Prologe . . . . . 89—93
4. Ein Prolog zu den katholischen Briefen 93

Literaturverzeichnis 94

Verzeichnis der benutzten Ausgaben und kritischen Hilfsmittel . . . . . 94—95

SAMMLUNG AUSGEWÄHLTER KIRCHEN- UND DOGMENGESCHICHTLICHER QUELLENSCHRIFTEN

Herausgegeben von Gustav Krüger

Neue Folge

1: Die apostolischen Väter. Neubearb. der Funkschen Ausg. v. Karl Bihlmeyer. 1. Tl. *1924.* *M. 4.—, geb. M. 5.40.*

2: Dokumente zu Luthers Entwicklung (bis 1519). Mit Register und Nachträgen. Hrsg. von Otto Scheel. 2. neubearb. Aufl. *1929.* *Steif brosch. M. 9.20, in Gzlwd. geb. M. 11.—.*

3: Ausgewählte Märtyrerakten. 3. neubearb. Aufl. der Knopfschen Ausgabe von G. Krüger. *1929.* *Steif brosch. M. 4.80.*

4: Analekten zur Geschichte des Franziskus von Assisi. 2. neubearb. Aufl. der Boehmerschen Ausgabe von Fr. Wiegand. *1929.* *Steif brosch. M. 2.80.*

5: Quellen zur Geschichte der christlichen Gnosis. Von Walther Völker. *1932.* *Steif broschiert M. 5.80.*

6: Quellen zur Geschichte der Askese und des Mönchtums in der alten Kirche. Von Hugo Koch. *1933.* *Unter der Presse.*

Von der ersten Folge sind noch lieferbar

Reihe 1

1: Die Apologien Justins des Märtyrers. Hrsg. v. Gustav Krüger. 4. Aufl. *1915.* *M. 1.—.*

2: Tertullian. De paenitentia. De pudicitia. Hrsg. v. Erwin Preuschen. 2., neubearb. Aufl. *1910.* *M. 1.30, geb. M. 1.80.*

3: Tertullian. De praescriptione haereticorum. Hrsg. v. Erwin Preuschen. 2., neubearb. Aufl. *1910.* *M. —.80, geb. M. 1.30.*

4: Augustin. De catechizandis rudibus. 2., durchges. Aufl. der 2. Ausgabe mit Einleitung von Paul Drews hrsg. v. Gustav Krüger. *1909.* *M. 1.50.*

5: Leontios von Neapolis, Leben des heiligen Johannes des Barmherzigen, Erzbischofs von Alexandrien. Hrsg. v. Heinrich Gelzer. *1893.* *M. 1.60.*

6: Clemens Alexandrinus. Quis dives salvetur? Hrsg. von K. Köster. *1893.* *M. 1.10, geb. M. 1.60.*

7: Ausgewählte Sermone des heiligen Bernhard über das Hohelied. Hrsg. v. Otto Baltzer. *1895.* *M. 1.50, geb. M. 2.—.*

8: Analecta. Kürzere Texte zur Geschichte der alten Kirche und des Kanons, zusammengest. v. Erwin Preuschen. 2., neubearb. Aufl. in 2 Teilen. Tl. 1. *1909.* *M. 1.60.* Tl. 2: Zur Kanonsgeschichte. *1910.* *M. 1.20.*

9: Des Gregorios Thaumaturgos Dankrede an Origenes, als Anhang der Brief des Origenes an Gregorios Thaumaturgos. Hrsg. von Paul Koetschau. *1894.* *M. 1.50.*

10: Vincenz von Lerinum, Commonitorium pro catholicae fidei antiquitate et universitate. Hrsg. von Adolf Jülicher. 2., durchges. Aufl. *1925.* *M. 1.30.*

11: Hieronymus und Gennadius. De viris inlustribus. Hrsg. von Carl Albrecht Bernoulli. *1895.* *M. 1.50, geb. M. 2.—.*

12: Die Kanones der wichtigsten altkirchlichen Concilien nebst den apostolischen Kanones. Hrsg. v. Friedrich Lauchert. *1896.* *M. 1.60, geb. M. 2.10.*

Reihe 2

1: *Siehe Neue Folge 1.*

2: *Siehe Neue Folge 3.*

3: Dokumente zum Ablaßstreit von 1517. Hrsg. v. Walther Köhler. *1902.* *M. 2.50.*

4: Augustins Enchiridion. Hrsg. von Otto Scheel. 2. Aufl. *1930.* *M. 2.30.*

5: Die Leitsätze der 1. und 2. Aufl. von Schleiermachers Glaubenslehre nebeneinandergestellt. V. Martin Rade. *1904.* *M. 1.—, geb. M. 1.50.*

6: *Siehe Neue Folge 4.*

7: Quellen zur Geschichte des Pelagianischen Streites. Hrsg. von Albert Bruckner. *1906.* *M. 1.50.*

8: Tertullian adversus Praxean. Hrsg. v. Emil Kroymann. *1907.* *M. 1.60.*

9: *Siehe Neue Folge 2.*

VERLAG J. C. B. MOHR ‹PAUL SIEBECK› TÜBINGEN

Neudruck 1933 von H. Laupp jr in Tübingen